

Bossche

K R I N G E N

Het Groot Begijnhof 's-Hertogenbosch

Verdwenen maar toch nog zichtbaar

Jazzwerkplaats, culturele hotspot aan de Tramkade

'Leren van elkaar, door te doen' is het centrale thema

Gebeurde dat echt allemaal hier, bij óns voor de deur?

In dit nummer

Column

67 Pjotr

Historie

- 5 Het Groot Begijnhof 's-Hertogenbosch. Verdwenen maar toch nog zichtbaar
- 32 Het Bossche jezuïetencollege haalde een belangrijke katholieke 'zielenoogst' binnen
- 57 1819: 't Nut van het Algemeen in 's-Hertogenbosch, een geschiedenis van leren en opbouwen

Korte berichten

21 Ornament in de voortuin van de Abdij van Berne

Nieuws

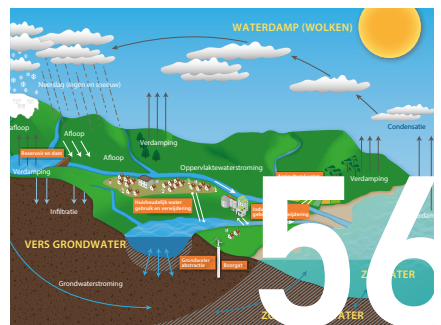
- 18 Closer to Bosch
- 26 Erfgoednieuws

Stad

- 10 Leerlooier verkoopt huis aan Carolus zusters. De tragiek van leerlooier Petrus van Berge
- 30 Witte wanten in Oeteldonk, het mysterie opgelost?

Kunst en Cultuur

- 20 Vier Mariabeelden
- 23 Jazzwerkplaats, culturele hotspot aan de Tramkade. 'Leren van elkaar, door te doen' is het centrale thema
- 38 Muzikale ontmoeting in het Jheronimus Bosch Art Center

Bossche Kringen is het minimaal vijf keer per jaar verschijnend tijdschrift van Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch.

Redactie

Nik de Vries (voorzitter-hoofdredacteur), Wendy Govaers, Wim Hagemans, Francien van den Heuvel, Jan Korsten, Johan Strang, Ellie de Vries (fotografie).

Aan dit nummer schreven mee:

Andrea Bonvanie ³⁸, Fike van der Burght ¹⁴, Gerard Cuppens ⁴⁶, Geert Donkers ²⁰, Rene Dupuis ¹⁰, Ton van der Elst ^{18 48}, Frank Finkers ²⁸, Wim Hagemans ^{30 39}, Ad Hartjes ⁵⁶, Francien van den Heuvel ^{22 23}, Jeannie Ketelaars ¹⁴, Kees van den Oord ³², Ed van Sprundel ⁵⁷, Nik de Vries ⁴, E. Wagemakers ⁵, Woutje ⁶⁷

Ontwerp en Vormgeving

Studio Van Elten, Gemert

Druk

Leesterheide Grafisch

Redactieadres

Secretariaat Bossche Kringen
Postbus 1162, 5200 BE 's-Hertogenbosch
E-mail: redactie@kringvrienden.nl
Oplage 1.850 stuks
ISSN: 2352-9105

Niets uit een editie mag worden gekopieerd of elders gepubliceerd zonder uitdrukkelijke toestemming van Kring Vrienden en de redactie; dit geldt ook voor het in enige vorm elektronisch beschikbaar stellen.

De redactie heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Personen of instanties die desondanks van mening zijn aan deze uitgave aanspraken te kunnen ontlenen wordt verzocht om contact op te nemen met de redactie.

Mensen

- 14 Geboren en getogen op Herven
- 39 Gebeurde dat echt allemaal hier, bij óns voor de deur?
- 46 Grondlegger van de Kunst der „Oeteldonksche emosie”

Taal

- 28 De sjeklaoden bol is op z'ne rèn-tèn

Werkgroepen

- 22 De stad op water, een reis door de tijd. Een nieuwe manier om het verhaal van het water in 's-Hertogenbosch te ontdekken
- 48 De plassen van 's-Hertogenbosch en Stedelijke ontwikkeling Orthen ⁽¹²⁾
- 56 De kringloop van het water

Ten geleide

Van alle kanten krijgen wij als redactie kopij aangeleverd. Daar zijn we natuurlijk heel erg blij mee, maar het zorgt ook voor een luxe probleem. Voor dit maantnummer hadden we zoveel artikelen binnengekregen, dat het blad te dik zou worden, zouden ze allemaal geplaatst worden. Dus hebben we enkele artikelen doorgeschoven naar het volgende nummer.

Maar: houd u zich niet in en blijf ons verrassen met uw mooie werkstukken.

Allereerst heb ik een niet zo leuke mededeling: Woutje moet door persoonlijke omstandigheden stoppen met zijn columns. Daarin gaf hij ons een meestal hilarisch inkijkje in het leven van een politiemans en zijn collega's van jaren geleden. In dit nummer leest u zijn laatste bijdrage. De redactie wenst hem vanaf deze plaats veel sterkte.

Historisch geïnteresseerden komen aan hun trekken met een artikel over het begin van 't Nut in 's-Hertogenbosch. Verder brengen we de resultaten van een onderzoek naar het Groot Begijnhof. Ook het jezuïetenklooster wordt in dit nummer belicht.

Aan de menselijke kant wordt aandacht besteed via een interview met bewoners van Herven en door een artikel over de bevrijding.

Uiteraard zijn enkele vaste rubrieken present: in de serie Beelden in de stad aandacht voor vier Mariabeelden. Muziek vinden we bij de Jazzwerkplaats. Moers Taal gaat over de sjeklaoden bol. Het water krijgt ruim baan in een tweetal artikelen. En deel 12 over de stadsuitbreidingen gaat ditmaal over Orthen.

Enfin, genoeg te genieten, zou ik zeggen. En u weet het: hebt u iets voor de redactie, stuur het dan in via de mail of nodig een van ons uit om uw verhaal op te tekenen. Tekst graag in Word en illustraties in hoge resolutie apart sturen.

Ik wens u opnieuw veel lees- en kijkplezier en tot mei!

Bossche Kringen is een uitgave van:

Kringhuis en Kringbalie

Parade 12

Telefoon 073 – 613 50 98

Voor openingstijden zie onze website

www.KringVrienden.nl

www.DagjeDenBosch.com

Secretariaat

Postbus 1162

5200 BE 's-Hertogenbosch

E-mail: algemeen@KringVrienden.nl

Internet: www.Kringvrienden.nl

Betalingen:

IBAN: NL98INGB0003119716

Jaarlijkse bijdrage minimaal € 25,70

De uiterste inleverdatum voor artikelen voor het volgende nummer is 17 maart 2026.

Voorpagina

Foto: Ellie de Vries

Op de foto ziet u de L.W. Beekmanschool aan de Van der Does de Willeboissingel. Het is een van de weinige nog zichtbare zaken van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen in 's-Hertogenbosch. Over 't Nut leest u elders in dit nummer.

Achterpagina

Foto: Ellie de Vries

Dit jaar wordt de achterpagina gesierd door foto's van het interieur van Bossche musea. Als eerste een mooie foto van het Museum Slager. Dat bestaat dit jaar 50 jaar, een jubileum waar we in een van de komende nummers nog bij stilstaan.

Het Groot Begijnhof 's-Hertogenbosch

Verdwenen maar toch nog zichtbaar

Ooit had 's-Hertogenbosch een klein en een groot begijnhof. Begijnen waren ongehuwde vrouwen of weduwen die in een aantal woningen van een hof een religieuze gemeenschap vormden. Het waren geen zusters met eeuwigdurende geloften, maar zelfstandige vrouwen die bij elkaar woonden. Ze beloofden, zo lang ze op het hof woonden, ongehuwd te blijven, zich te houden aan de regels van de gemeenschap en te gehoorzamen aan de meesteres. Die regels hadden onder meer betrekking op voorgeschreven kleding en deelname aan gebedsdiensten. Begijnen waren echter voor het overige zelfstandige vrouwen die eigen inkomsten en vermogen hadden en in hun eigen levensonderhoud moesten voorzien. Ze woonden alleen of met enkele anderen in een kleine woning binnen het hof en hadden daar een eigen huishouding. Binnen eenzelfde hof kon dan ook sprake zijn van zowel rijke als arme begijnen. Begijnen konden steeds besluiten het hof te verlaten. Geen enkele belofte stond daaraan in de weg. Begijnen leefden 'tussen het klooster en de wereld'.

Begijnhof op kaart van Blaeu, 1649.

Het kleine begijnhof bevond zich tussen de Snellestraat en de Postelstraat, waar thans nog een steeg loopt, genaamd 'Begijnstraatje' die eertijds dwars door dat kleine begijnhof liep met aan weerszijden zeven à acht huisjes.¹ Hierna zal het echter met name gaan om het Groot Begijnhof. Dit was het grootste begijnhof in het gebied van het huidige Nederland waar overigens op tenminste 38 locaties begijnengemeenschappen

aanwezig waren. De locatie en begrenzing van het Groot Begijnhof blijkt uit de hierbij gevoegde bekende stadskaart van Blaeu van 1649. (bijlage 1)

Ontstaansgeschiedenis

In het jaar 1274 wordt voor het eerst in een testament melding gemaakt van een begijnengemeenschap in 's-Hertogenbosch die toen gevestigd was in een aantal panden aan de Choorstraat.² Deze gemeenschap ontwikkelde zich voorspoedig en had toen al enige omvang en betekenis. Er ontstond immers een conflict met de pastoor en rector van de parochie Orthen. De prior van de Predikheren in Leuven trad als scheidsman op en besliste op 6 juli 1276 dat het Begijnhof een eigen kerk, kerkhof en pastoor zou krijgen en derhalve niet langer onder de parochie Orthen zou vallen. Tevens werd toestemming verleend de begijnengemeenschap te verplaatsen naar de locatie waar thans het plein 'de Parade' is, gelegen naast de Sint-Jan. De gronden aldaar werden in 1282 door de hertog van Brabant aan het Begijnhof geschonken.

Vervolgens is men daar, op de huidige locatie tegenover Hotel de Saints, met de bouw van een driebeukige kerk begonnen omdat de bestaande kapel van de begijnen te klein was geworden. In 1304 is die kerk voltooid en

gewijd aan de heilige Nicolaas. In de kerk zelf stond een elftal altaren, waarvan de belangrijkste waren die van Maria en van Nicolaas.

In het jaar 1340 werd door hertog Jan III van Brabant een oorkonde afgegeven waarin is vastgelegd dat de begijnen vrijgesteld worden van belastingen en onder zijn persoonlijke bescherming staan. Bovendien verkrijgt iedere begijn, na één jaar in het begijnhof te hebben gewoond, het poorterschap van de stad 's-Hertogenbosch. Deze rechten geven het begijnhof een grote mate van zelfstandigheid en zullen later nog vaak worden aangehaald bij geschillen tussen het Begijnhof en het stadsbestuur. Latere hertogen geven vergelijkbare oorkonden af, met hier en daar aanvullingen. Zo voegde hertogin Johanna van Brabant in 1392 leefregels voor de begijnen toe en benadrukte Anthonie van Bourgondië in 1404 nogmaals zijn bescherming. Dit laatste deed ook Filips de Goede in 1461. Filips de Goede bekrachtigde in 1506 een eerder vonnis van de Raad van Brabant uit 1502 waarin gesteld wordt dat het Begijnhof geen belasting hoeft te betalen aan de stad. Een laatste oorkonde van bescherming werd in 1515 afgegeven door Karel V, heer der Nederlanden. In 1556 gaf zijn zoon Philips II nog een akte van bevestiging van de statuten van het Begijnhof af.

Behalve de hiervoor vermelde kerk was er op het begijnhof een zogenaamde grote infirmerie die in 1274 was gesticht met het doel zieke vrouwen te verzorgen. Deze infirmerie had eigen inkomsten. In 1427 stichtten Peter Gorter en Aleit van Beerse de kleine infirmerie waarbij zij zelf de eerste zestien personen voor deze infirmerie kozen. Behalve acht kamers voor arme begijnen moesten er nog vijf ziekenkamers worden ingericht. Andere voorzieningen, verbonden aan het Groot Begijnhof, waren de zogenaamde Roggekamer, waar de rogge voor de begijnen werd bewaard en de sacristie, ook wel garruwkamer geheten, waar het archief werd bewaard.

Er waren verder geen gemeenschappelijke gebouwen zoals een centrale keuken, eetzaal of dagverblijf. Het hof bestond uit afzonderlijke woningen waaronder overigens ook gebouwen waarin een (groter) aantal begijnen woonde.

Het begijnhof was omgeven door een hoge muur die onder meer liep langs de straat waar zich thans het Bisschoppelijk Paleis en de daar gelegen horecabe-

Een reconstructie van de vermoedelijke indeling en bebouwing van het Begijnhof rond 1500 .

drijven bevinden, vervolgens langs de zuidkant van de huidige Parade en de Triniteitstraat tot aan de Binnendieze.

Binnen het begijnhof bevond zich voorts een zogenaamde kluis - een afgesloten ruimte -, gebouwd tegen de kerk van het begijnhof, die via een luik van binnenuit met het priesterkoor was verbonden om zo ook de communie te kunnen ontvangen.

Hoewel zij zo veel mogelijk in de anonimiteit leefden kennen wij een aantal van die kluisenaressen. Heilwig woonde 30 jaar in de kluis van het begijnhof. Na haar dood in 1460 werd de kluis bewoond door Aleit van Buren. Na haar kwam Weindelmoed van Grave, die met een officiële plechtigheid door de pastoor ingemetseld werd op 15 november 1490. De laatste kluisnares leefde nog in 1605. Gerekend vanaf 1372 moeten er ongeveer vijftien vrouwen ter plaatse als kluisnares geleefd hebben. Een deel van hen had eerder als begijn op het Bossche begijnhof gewoond.

Lege ruimten en lange stallen van de veldartillerie zijn zichtbaar binnen de aangegeven begrenzing van het vroegere begijnhof.

Organisatie en maatschappelijke inbedding van het Bossche Begijnhof

Het Groot Begijnhof stond onder leiding van vier meesteressen die de algemene leiding hadden en het hof ook naar buiten vertegenwoordigden. Zij oefenden hun taak gedurende twee jaar uit waarna er nieuwe meesteressen werden aangesteld door de zittende meesteressen en acht à

tien invloedrijke begijnen die bekend stonden als ‘jofferen’. Vanaf 1505 werden elk jaar twee van de vier vervangen. Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw is de onderlinge taakverdeling als volgt: een meesteres gaat over de kleine infirmerie, een ander over de grote, een derde over de begijnenkerk en de vierde had de algemene leiding van het hof. Andere functionarissen waren de twee provisoren die in de stadsraad zaten en als zodanig de stad enige invloed gaven op de gang van zaken op het begijnhof. Per huis was een huismeesteres aangesteld die toezicht hield op de daar woonachtige begijnen en contact onderhield met de meesteressen. Tenslotte waren er portiersters die toezicht hielden op in- en uitgaande personen.

De begijnengemeenschap is dikwijls begiftigd met erfcijszen en -pachten, ook in allerlei dorpen in de omgeving van 's-Hertogenbosch. Zoals reeds vermeld verkreeg het Groot Begijnhof allerlei privileges van hertogen en hertoginnen van Brabant. Tevens werden door hen de statuten bekrachtigd van het Begijnhof. Toen 's-Hertogenbosch in 1559 een zelfstandig bisdom was geworden veranderde dit en kwam het Begijnhof onder toezicht van de Bisschop van 's-Hertogenbosch. Op zijn hoogtepunt hebben er in het Groot Begijnhof 200 à 300 begijnen gewoond. Een reconstructie van de vermoedelijke indeling en bebouwing van het Begijnhof rond 1500³ wordt hierbij gevoegd als bijlage 2.

Vanaf 1500 kreeg 's-Hertogenbosch het economisch zwaarder omdat door de oorlog tegen Gelre het belang van de stad als handelsstad terugliep. Het werd in de omgeving steeds onrustiger terwijl ook de voor verdediging benodigde gelden een steeds grotere last vormden voor de stad. Vanaf 1530 werden ook de gevolgen van de reformatie zichtbaar in de stad. Ongeveer een vijfde van de bevolking werd aanhanger van het protestantisme wat tot allerlei spanningen binnen de stad leidde. Ook de bevolking van de stad nam af. Toen langzaam maar zeker een teruggang intrad bij het begijnhof, kwam het geregeld voor dat in een huis dat bestemd was voor acht begijnen nog maar twee personen woonden. Er was ook een verandering in mentaliteit binnen het hof. De begijnen waren minder met handwerk bezig en richtten zich meer op het verwerven en exploiteren van renten en goederen hetgeen als financieel draagvlak bij de kleinere aantallen van aanwezige begijnen ook eenvoudiger werd. De contacten van begijnen met mensen buiten het hof namen toe.

De ondergang van het Begijnhof

De belangrijkste reden waarom het Begijnhof uiteindelijk ten onder is gegaan is gelegen in het beleg en de inname van 's-Hertogenbosch door het Staatse leger in september 1629. In de getekende capitulatieakte werd in artikel 4 bepaald dat alle mannelijke religieuzen de stad dienden te verlaten en dat alleen de vrouwenorden in de stad mochten blijven totdat hun vermogen was opgeteerd of tot ze als gemeenschap waren uitgestorven. Er mochten geen novicen meer worden aangenomen. Hoewel het Begijnhof eigenlijk geen kloosterorde was, werd het daar toch onder geschaard en mocht het hof blijven bestaan tot de laatste begijn was overleden.

In 1645 waren er nog 78 begijnen in leven. In de huizen die leeg waren komen te staan woonden 58 weduwen en 'soo oude als jonge wereltse dochters' zoals blijkt uit de regesten van de notulen van de regenten. Zij betaalden huur aan de meesteressen. Op 9 september 1694 overleed Cornelia van Deurne als laatste begijn, in een inmiddels vervallen hof.

De prior van de Predikheren in Leuven trad als scheidsman op en besliste op 6 juli 1276 dat het Begijnhof een eigen kerk, kerkhof en pastoor zou krijgen

---

De ruimtelijke ontwikkelingen nadien

Het verval van de bebouwing van het hof was mede het gevolg van het feit dat er inmiddels een conflict was uitgebroken tussen de staat en de stad over de vraag wie nu aanspraak kon maken op de eigendom van het hof. Beiden deden hun best om aan te tonen dat het Begijnhof een geestelijke, respectievelijk wereldlijke instelling was, welk verschil van opvatting terugging op het gegeven dat begijnen nu eenmaal leefden 'tussen het klooster en de wereld', zoals dat heette. Geestelijke instellingen werden ingenomen door de staat, terwijl wereldlijke instellingen na opheffing toekwamen aan de stad. Beide partijen waren geïnteresseerd in het aanzienlijke vermogen en de gronden van het Begijnhof en de strijd hierover heeft doorgegaan tot 1721. Onderwijl werd er weinig tot niets aan onderhoud gedaan wat er onder meer toe leidde dat de kerk in 1701 instortte en werd gesloopt. In hetzelfde jaar bouwde de staat twee lange houten stallen op het westelijk gedeelte van het begijnhof.

In de op 3 mei 1721 getroffen regeling⁴ werd vastgelegd dat de terreinen van het begijnhof werden verdeeld als volgt:

“Eerstelijk dat de twee ruijter Stallingen staande op den bagijnhoff met de drie toegangen tot dezelve, en de grote waterpomp blijvende ter dispositie van haar Ed: Mog: Soo als die tegenwoordig zijn, de rest van de grond vanden bagijnhoff met den opstal, sal gelaten worden aan de dispositie van de magistraat om daar mee te handelen na goeddunken”.

Kortom, het gebied van de reeds aanwezige stallen met omringende grond en toegangswegen werd eigendom van de staat en al de overige gronden werden toebedeeld aan de stad. De gevolgen van deze verdeling zijn tot op heden zichtbaar.

Nu de eigendomskwestie tot een oplossing was gebracht verving de staat in 1741 de houten stallen door twee stenen gebouwen van 120 meter lang, bestemd voor de veldartillerie, die daar zijn blijven staan en in gebruik zijn gebleven tot 1930.

In 1749 liet de stad op het haar toegekende gedeelte alle gebouwen slopen met uitzondering van het huis, dat stond op de hoek van de Parade vlak tegenover het café Hart van Brabant. Later woonde hier de pastoor van de Sint-Jan. Het vrijkomende gedeelte deed men inrichten tot een paradeplaats waar tot op dat moment de Markt voor gebruikt was. Wat het pastoorshuis betreft: dat bleef staan tot 1856, toen het werd gesloopt omdat op de hoek van de Choorstraat de nieuwe Plebanie beschikbaar was gekomen.

De ontstane ruimtelijke situatie

De situatie ter plaatse, zoals die eind achttiende eeuw was ontstaan, is goed zichtbaar op de historische maquette zoals die aanwezig is in Het Noordbrabants Museum. Zie de bijgaande foto waarop de lege ruimten en de lange stallen van de veldartillerie zichtbaar zijn binnen de aangegeven begrenzing van het vroegere begijnhof. (Zie bladzijde 7.) De gronden die eigendom zijn van de staat zijn globaal met groen aangegeven.

Afgezien van de Parade zelf, die leeg bleef, begon de stad op de haar toegewezen gronden geleidelijk bebouwing toe te laten. Allereerst links van de artilleriestallen rond 1800 twee herenhuizen waarin thans het hotel *The Saints* is gevestigd, waar in 1855 nog de Plebanie is toegevoegd. Rechts van de stallen, in de Triniteitstraat, werd in 1834 een groot herenpand gebouwd, deels door verbouwing van panden die ter plaatse reeds aanwezig waren, met daarbij een bierbrouwerij die in 1904 werd afgebroken en vervangen door drie herenpanden,

Kadastrale kaarten 1832 en 1965 met situatie rond Casino.

Triniteitstraat 2, 4 en 6.⁵ Het overige deel van de gronden werd door de stad verkocht en overgedragen aan de congregatie Zusters van de Choorstraat die die gronden deels nog steeds bezit.

De gronden die eigendom waren van de staat staan nauwkeurig met groen aangegeven op de kadastrale kaart van 's-Hertogenbosch van 1832 (bijlage 4). De situatie zoals die is ontstaan door de hierna aan te geven ontwikkelingen rondom de schouwburg Casino staan aangegeven op de kadastrale kaart van 1965.

Rond 1900 verdwenen geleidelijk de soldaten uit de verschillende kazernes die in de Bossche binnenstad gelegen waren. Vervangende legerplaatsen werden gebouwd in het landelijk gebied. In 1930 werden de lange stallen gesloopt. De staat verkocht haar gronden aan de particuliere vereniging Sociëteit Casino die daarop in 1935 de schouwburg Casino bouwde. Het verdwijnen van de lange stallen maakte het voorts mogelijk binnen de oppervlakte van de vroegere gronden van de staat een nieuwe straat aan te leggen met zeven huizen, de Cavaleriestraat. Vermoedelijk is de sterk gestegen grondprijs van deze nieuwe bouwlocaties van zeven woningen benut als financiële bijdrage voor de financiering van de bouw van de voormelde schouwburg.

Deze schouwburg is in 1960 overgenomen door de gemeente die hem rond 1975 liet slopen waarna hij tenslotte is vervangen door het huidige Theater aan de Parade. Zie tenslotte de luchtfoto waarop zowel met rood de grenzen van het vroegere begijnhof als met groen de gronden die vroeger eigendom waren van de staat zijn aangegeven.

Tot slot

De Parade zelf is leeg gebleven en functioneert thans als een belangrijk plein binnen de binnenstad dat voor veel evenementen wordt gebruikt en waarbij de meeste Bosschenaren zich niet eens meer kunnen voorstellen dat dit grote lege plein niet als zodanig in de stad is aangelegd maar toevallig tevoorschijn is gekomen als gevolg van de afbraak van het Groot Begijnhof. Er is overigens nog wel in de bestrating ter hoogte van de vroegere pastorie een tegel aangebracht waarin kort de geschiedenis van het Groot Begijnhof wordt aangegeven met een summiere plattegrond van dat begijnhof. Overigens toont deze tegel ook het verloop van de straat, toen nog genaamd Peperstraat, zoals die was ter hoogte van het Bisschoppelijk Paleis en de belendende horecabedrijven. De glazen serres en terrassen van deze cafés bevinden zich daar waar vroeger deze staat was. De muur van het begijnhof bevond zich ter hoogte van de stoepwand van deze terrassen zoals is gebleken uit archeologisch onderzoek ter plaatse.⁶

Vaststaat dat de opzet van de bebouwing in dit deel van de binnenstad in hoge mate bepaald is enerzijds door de capitulatieakte van 14 september 1629 die het verdwijnen van het begijnhof tot gevolg had, anderzijds door de overeenkomst van 3 mei 1721 die leidde tot verdeling van de gronden van het begijnhof met alle verdere gevolgen voor de bebouwing en benutting van de verdeelde gronden.

Weliswaar is het Groot Begijnhof verdwenen maar toch, met name in de opzet van de bebouwing ter plaatse, zichtbaar gebleven.

B

Geraadpleegde literatuur:

Brabants Historisch Informatie Centrum, toegangsnummer 501: Groot Begijnhof 's-Hertogenbosch
Ed Hupkens: 'Bossche Begijnthjes 1 en 2' op internetsite *Bossche Encyclopedie*
Henny Molhuysen: 'Kluizenaars, begijnen' op internetsite *Bossche Encyclopedie*
H.C. van Halder: *Laet die bagijnkens leven!* scriptie van negentien pagina's.
M. Timmermans: *Tussen kerk en wereld*, doctoraalscriptie K.U. Nijmegen 1987.

Noten

- 1 M. de Bruijn en R. Jayasena: 'Het kleine begijnhof was niet klein' in: *Bossche Bladen*, nummer 5 (2003), pag. 45-48.
- 2 J. Mosmans: *De St Janskerk te 's-Hertogenbosch* (1931) pag. 19/20.
- 3 R. Graudemans c.a.: *De stad van Bosch* (2016). Afdeling Erfgoed 's-Hertogenbosch pag. 152.
- 4 Oud Stadsarchief 's-Hertogenbosch nr. 8881 (2).
- 5 Tijdschrift *Bossche Pracht* 11, pag. 261.
- 6 Archeologisch verkenningen op de Parade. DTV Nieuws, 21 juni 2021.

Leerlooier verkoopt huis aan Carolus zusters

De tragiek van leerlooier
Petrus van Berge

Op 12 mei 2026 is het 150 jaar geleden dat de eerste zusters van de Congregatie van Carolus Borromeus uit Trier aankwamen in 's-Hertogenbosch. Deze zogenaamde Duitse Zusters hebben in de daaropvolgende jaren een grote invloed gehad op de ontwikkeling en de professionalisering van de ziekenzorg in de stad. Dit jaar zullen in vijf artikelen in Bossche Kringen de verschillende facetten van de zusters in de stad belicht worden.

Dit eerste artikel vertelt het verhaal van leerlooier Petrus van Berge die zijn woning met looierij op de Bloemenkamp in 1875 verkocht aan de zusters uit Trier. Het zou 100 jaar de plaats zijn waar het eerste Carolus ziekenhuis stond.

1926: Ridderstraat: op nummer 12 geheel rechts, het magazijn van dames handwerken van de gezusters Van Berge, kleindochters van Fredericus, oom van Petrus. Erfgoed 0051520.

Schoenmakersfamilie Van Berge

Johannes, de vader van Petrus, is een vermogende meester schoenmaker en leerhandelaar, wonende in de Fonteinstraat, als Petrus in 1833 geboren wordt. De ooms van Petrus, de gebroeders van Berge Fredericus en Hermanus, zijn beide ook schoenmaker en wonen naast elkaar in de Ridderstraat (later genummerd 12 en 14). Zij zijn alle drie in de voetsporen getreden van hun vader Pieter, de opa van Petrus. Dat vader Johannes vermogend was, blijkt als er in 1871 een J. van Berge op plaats 130 op de 'Lijst der 135 hoogstaangeslagenen van de rijks directe belastingen' is terug te vinden. Een plaats op deze lijst gaf recht op een persoonlijk verkiesbare ledenplaats voor de Eerste Kamer der Staten Generaal. Zoon Petrus werd echter geen schoenmaker maar nam als leer- en huidenhandelaar in 1858 de zaak van zijn vader over. Het is aannemelijk dat hij kon profiteren van een gegarandeerde afzet van zijn leer binnen zijn familie van schoenmakers. In 1860 verwierf hij een

1875 vanaf Sint-Janstoren: linksboven het woonhuis met looierij van Petrus van Berge aan de huidige Jan Heinsstraat, midden boven de Citadel met toegangspoort, links onder het voormalige Groot Ziekengasthuis met daarboven de Tolbrugkazerne. De moestuinen van de Bloemenkamp liggen daarachter tussen de bebouwing. Erfgoed 0000041.

blekerij van de erfgenamen van Arie Keukenschrijver gelegen tegenover de Esplanade om daar zijn leerlooierij verder te exploiteren en zijn gezin te stichten.

Koop blekerij op de Bloemenkamp

De Bloemenkamp was een laag gelegen en nat gebied tussen de Tolbrugstraat, Esplanade (ook wel de Plein in de volksmond genoemd), Zuid-Willemsvaart en de Geertruisluis. Dit terrein werd grotendeels gebruikt als moestuin. Langs de Geertruisluis (noordkant) lag een blekerij. Het westelijk gebied van de Bloemenkamp, inclusief blekerij, was in het bezit van

Linker pand: de hoek van Keukenschrijver, nu Markt 42 (prentbriefkaart JH Schaefer, Erfgoed 0031319).

Arie Keukenschrijver, een gereformeerd handelaar in koloniale waren. Hij dreef deze handel vanuit het hoekhuis de Gulden Poort, op de Markt gevestigd tegenover de Moriaan, toentertijd bekend als de hoek van Keukenschrijver. Later vestigde zich hier het kantoor van het Noordbrabantsch Dagblad Het Huisgezin. Arie overleed in 1860 en een gedeelte van zijn omvangrijke vastgoed bezit werd door zijn erfgenamen verkocht. Daar de familie Keukenschrijver net als van Berge gereformeerd was en net als vader Johan vermogend, vond men elkaar waarschijnlijk al snel in deze aankoop. Dat er een relatie tussen de families was, lijkt de overname in 1875 van het huis van vader Johannes van Berge door de kleinzoon van Arie te onderschrijven.

1900: stoomsleepboot en vrachtboten aan de Zuid-Willemsvaart met in de verte de Orthenbrug. Erfgoed 0032676.

Leerlooierij tegenover de Plein

Liggend aan de Geertruisluis verbouwde Petrus de blekerij tot leerlooierij en bouwde een groot herenwoonhuis ernaast tegenover het schootsveld, Esplanade of Plein, van de Citadel. Alhoewel de vergunning voor een leerlooierij al in 1860 wordt aangevraagd door Petrus, vinden we pas veel later een advertentie in de krant dat de zaak van Petrus op 28 april 1864 verhuisd is naar het Plein. Daarbij wordt vermeld dat dit nabij de aanleg der "stoombooten" is. Hiermee wordt de aanlegplaats tegenover het Kruithuis aan de nabijgelegen Zuid-Willemsvaart bedoeld. Er wordt in die advertentie vermeld dat er ook een ingang is "langs het Gazfabriek" die op de hoek Orthenstraat/Geertruikerkhof stond, en waarlangs men dan via de Geertruibrug over de Grootte Stroom op het erf kon komen. Het onderhoud van deze brug was overigens een gedeelte verantwoordelijkheid van Petrus, gelegen aan de westkant van de brug, en de familie de Haas, warmoezeniers oftewel groentekwe-

kers, aan de oostkant van de brug op de Bloemenkamp. Immers de toegang tot hun terrein over de brug was in hun beider belang.

In 1875 komt het tot een rampjaar voor onze leerlooiier Petrus

---

Bedrijfsvoering leerlooiërij

Naast de in 1860 aangevraagde vergunning van Petrus om een leerlooiërij te beginnen, zien we daarna nog verscheidene bedrijfsadvertenties van hem in de krant. Zoals de aanvraag in 1865 van een vergunning voor een “gasfabriek ter verlichting zijner lokalen”. In 1872 volgt er een aanbesteding van een nieuw te bouwen pakhuis op zijn erf. Op het personele vlak zijn er in 1870 en 1871 krantenadvertenties waarin “leerlooiërgasten” en in 1872 ‘leerlooiërs-knechten’ gevraagd worden. Overigens adverteert mevrouw van Berge, Christina Kruijs, in 1870 ook voor “eene bekwame en zindelijke meid alleen” en in 1871 voor “een zindelijke en flinke dienstbode (wasch buiten huis)”.

Broer Wouter onder curatele

Petrus heeft een jongere broer, Wouter. In 1872 verschijnt er een vreemde advertentie in de krant waarbij deze Wouter vraagt wie toch die “uitstrooiërij” is van “lasterlijke aantijgingen” tegen zijn persoon. In 1874 verschijnt er dan een advertentie waarin zijn vader waarschuwt “geen crediet te verleen aan mijn onder curateele staanden zoon WD van Berge”. Het blijkt dat Wouter al sinds 1861 onder curatele is gesteld door zijn vader Johannes vanwege verkwisting. Hij gaat naar Amsterdam maar in 1863 krijgt hij twee veroordelingen voor verschillende oplichtingzaken, in Nijmegen en Zwolle, wat hem op een jarenlange gevangenisstraf komt te staan. In 1867 keert hij terug in zijn ouderlijk huis.

Bij zijn huwelijk in 1873 blijkt dat zijn curator inmiddels zijn zwager Anthonie Hoeflake is, getrouwd met zijn zus Johanna wonende in Hedel. Bij zijn huwelijk wordt als beroep van Wouter commisonair, oftewel verte-

1875: kadastertekening met omschrijving van onroerend goed (links in blauw: Binnendieze met Geertruisluis met daaronder de Geertruibrug). Erfgoed.

genwoordiger, vermeld. In 1875 verschijnt er dan een advertentie van Wouter met een oproep aan al “die iets te vorderen heeft van, verschuldigd is aan of onder zijne berusting heeft ” om zich te melden. Misschien was er sprake van een financieel faillissement? Eind 1877 volgt een krantenbericht waaruit blijkt dat Wouter in Arnhem directeur is van een kantoor voor dienstpersioneel. De advertentie is zijn rectificatie dat hij niet betrokken is bij een oplichting zaak uit het verleden. Vanaf dat moment adverteert hij wekelijks in de krant met zijn bedrijf.

Rampspoed in 1875

In 1875 komt het tot een rampjaar voor onze leerlooiërij Petrus. De eerste jaren van het gezin waren al niet gemakkelijk. Hij en zijn vrouw hadden al verscheidene kinderen verloren in de eerste jaren van hun huwelijk. Hun oudste kind, dochter Aaltje overleed in 1869 op tienjarige leeftijd. De volgende vier geboren kinderen leefden niet langer dan twee weken. Ook een dochter geboren in 1866 overleed binnen 4 maanden. Twee zonen, Johannes geboren in 1863 en Henricus geboren 1868, overleefden hun kinderjaren wel. Dat leidde in

1868 tot een opgeluchte advertentie in de krant dat de vrouw van Petrus, Christina Kruijs, “voorspoedig bevallen” is van een zoon. In 1873 overlijdt zijn moeder op een respectabele leeftijd van 73 jaar. Begin 1874 plaatst Petrus nog een nieuwjaarswens in de krant aan “vrienden en bekenden, zoowel binnen als buiten de stad”. Maar in 1875 valt het doek voor de leerlooierij. De inboedel wordt 8 juli openbaar verkocht. Op 6 september wordt zijn gehele onroerend goed openbaar geveild, inclusief het woonhuis. Tot overmaat van ramp overlijdt zijn echtgenote Christina Kruijs op 28 oktober “na een kortstondige ziekte, 47 jaar, mij nalatende twee jeugdige kinderen”. Op 4 januari daarna overlijdt zijn vader Johannes. Binnen enkele jaren zonder ouders, vrouw, huis en inkomen blijft Petrus alleen achter met zijn twee kinderen en trekt 1876 in bij zijn zus en zwager in Hedel.

1910-20: Gevelsteen Reinier van Arkel. Erfgoed 0002759.

Doorstart mislukt

Waarom de leerlooierij stopt, is niet duidelijk, maar Petrus maakt een doorstart als leerhandelaar in Haarlem, waar zijn zus Aaltje woont tezamen met haar man, predikant Grootenhuis. Dat Petrus ver weg een doorstart maakt zou er op kunnen duiden dat de eerdere zaken niet goed gingen en er geen basis van vertrouwen met leveranciers en klanten meer was in 's-Hertogenbosch. Zijn jongste zoon ging mee naar Haarlem. Zijn oudste zoon vertrok naar Wijk bij Duurstede om een eigen leven te beginnen. Echter al snel loopt het fout in Haarlem, wat Petrus een veroordeling oplevert wegens het voeren van wanbedrijf en verbaal en lichamelijk geweld tegen burens en politie. De leerhandel van Petrus is failliet. In al die commotie overlijdt ook nog eens zijn jongste zoon bij zijn schoonfamilie Kruijs in de Postelstraat.

1895: achterkant Carolusgesticht: rechts ziekenhuis (voormalige woonhuis Petrus van Berge), middenachter klooster met kapel en klokkentoren op de plaats van voormalige leerlooierij, linksachter voormalig pakhuis verbouwd tot was- en lijkenhuis, midden voor staat het in 1892 gebouwde verpleeggebouw, voorgrond de lovergang. Erfgoed 0064592.

Instorting en landloperij

In 1879 wordt Petrus opgenomen in het krankzinnigen-gesticht in Utrecht. Vier jaar later wordt hij nabij Tilburg opgepakt voor landloperij en diefstal en in Breda geïnterneerd. Hij wordt al na een paar dagen vrijgelaten. Misschien zocht hij wel toevlucht bij zijn jongere broer Wouter. Deze was in 1881 eindelijk onder zijn curatele uitgekomen en had zich in Breda gevestigd alwaar hij Café Neuf uitbaatte. Een paar dagen later wordt Petrus in 's-Hertogenbosch weer een paar dagen geïnterneerd voor landloperij en diefstal. Dan machtigen zijn zussen een opname in Reinier van Arkel waar Petrus op 18 oktober 1884 op 51-jarige leeftijd overlijdt. Waar zijn broer Wouter een slechte start maakte maar gaandeweg uiteindelijk goed terecht kwam, was dat voor Petrus de omgekeerde weg.

Woonhuis als Carolus ziekenhuis

Nadat de barmhartige zusters van de heilige Carolus Borromeus het woonhuis van Petrus met zijn bedrijfspanden en erf gekocht hadden, begonnen ze daar op 12 mei 1876 hun Sint-Carolus gesticht. Zij breidden steeds verder uit met de jaren. Het voormalige woonhuis van Petrus van Berge bleef wel altijd deel uitmaken van het Carolus ziekenhuis, zoals het gesticht later in de volksmond genoemd werd. Het zou 100 jaar aan de Jan Heinsstraat blijven. In 1976 verhuisden het ziekenhuis en de “zusters van de plein”, genoemd naar de vroegere Esplanade (plein) aan de overkant, naar de Herven. Eind 1970 velde de sloophamer het Carolus ziekenhuis in de binnenstad. Daarmee verdween de laatst zichtbare herinnering aan Petrus van Berge op de Bloemenkamp, te weten zijn woonhuis. B

Geboren en getogen op Herven

Een gesprek met nicht en neef Van Goch (met 'see ha') over het leven op Herven voor, tijdens en na de oorlog. De buurtschap maakte onderdeel uit van Orthen maar stond ook op zichzelf. Riet en Jos van Goch wonen al driekwart van hun leven op Empelse grond. "Maar Herven en Orthen blijven trekken, daar is niks aan te doen." Het gesprek vond plaats op 3 november 2025.

Jos van Goch ontvangt ons in zijn royale, zelfgebouwde huis aan het Maisveld in Empel. Zijn nicht Ria, Rietje of Riet van der Dussen-Van Goch, zit al aan tafel te wachten. Ze komen beiden van de boerderij en delen een jeugd op Herven. Hun vaders waren broers en kwamen

ook uit Orthen. Jos geboren in 1944, groeide op in het laatste huis aan de Hervense dijk nummer 60, daarna kwam je op Rosmalense grond waar de familie Tibosch woonde in boerderij De Noordpool. De boerderij uit de jeugd van Jos staat er niet meer. In de verbouwde schuur die bij

hun boerderij hoorde, wonen nu twee gezinnen. Nicht Riet (1937) woonde een paar huizen verderop aan de dijk, richting Schans, op nummer 52. Ook haar huis is gesloopt. Ze verhalen hoe ze als kleine kinderen wel drie kwartier over de dijk moesten lopen naar de bewaarschool achter in Orthen. Dat was ver, maar had ook iets gezelligs; de sliert kinderen die met hen meeliep werd steeds langer naarmate ze vorderden. Eerst de Hervense dijk, de Schans, de Ketsheuvel, de Rijksweg, het spoor Utrecht-'s-Hertogenbosch over en dan het laatste stukje naar de school die naast de toenmalige Lambertuskerk stond. De middagpauze brachten ze met nog wat broers en zussen door in een huis tegenover de school waar een kinderloos echtpaar hen opving. Toen ze zes waren ging de een naar de jongensschool op de Ketsheuvel naast het Orthense kerkhof en de ander bleef bij de nonnen achteraan in Orthen.

Nooit nie niks zitten te doen

Gevraagd naar hun vakanties schieten ze allebei in de lach. Want vakantie-vieren was er op de boerderij niet bij. Altijd was er iets te doen. Aardappels

Herven, beeld dijk jaren 1950.

Herven 33: winkeltje van Reuser.

rooien, hooi aanstampen, en voor Riet als oudste van negen kinderen, was het meehelpen met koken, verstellen van kleding, op de kleintjes passen. Ook moest zij meewerken op het land: "Als kaasdragers hebben onze Ties en ik het gruun (de knollen) van het land afgehaald. Ge kon met de wagen het land niet meer op, zo nat was het en wij hadden een soort van brancards om het gruun weg te dragen." Stilzitten, niks te doen hebben, dat kenden ze niet op Herven. Als de vrouwen bij elkaar kwamen, soms wel met een stuk of elf, dan gingen ze sokken zittingen stoppen en was er gezellige praat met chocolademelk en een speculaasje. Riet vertelt dat ze zondagsmiddags een dubbeltje 'van ons mam' kreeg om bij Klaasje de Reus wat snoep te kopen. Het winkeltje van De Reus was het enige winkeltje op Herven. Piet de Gruyter kwam op de fiets de bestellingen opnemen die hij dan later langsbracht. Bij de neven Martien en Johan de Groot kon je brood kopen. Nee, geen familie van De Groot van de sjekeladen bol! Als je moest bellen, ging je naar Marinus Schuurmans, de

vader van wethouder Schuurmans die had als eerste telefoon. En op vrijdag kwam de visboer. Riet begint te glimmen bij de gedachte aan de verrukkelijke kabeljauw die haar moeder bakte.

Drie broers Van Goch.

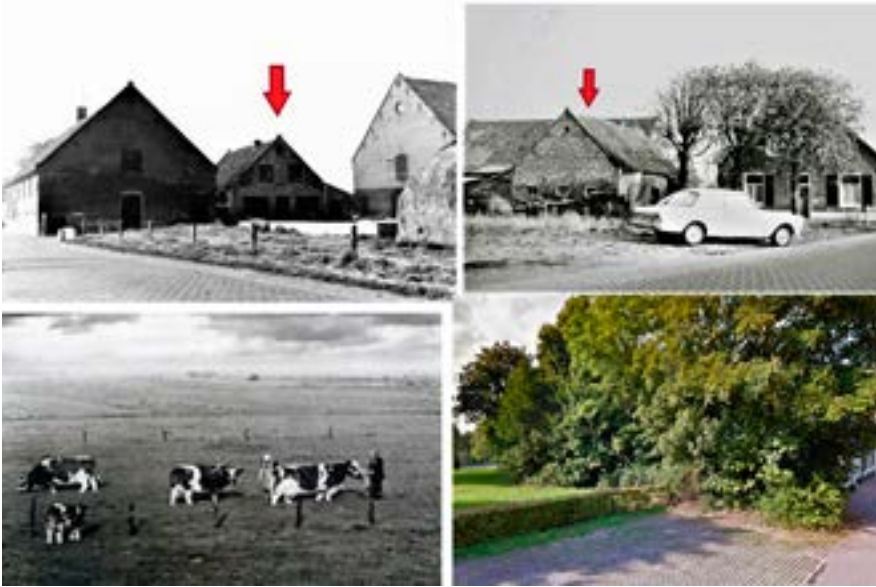
Zesjarige Riek van Goch met familie.

De mensen op Herven keken naar elkaar om, zeker achteraan op Herven waar de boeren woonden. Jos: "Midden in de nacht kon je nog bij elkaar aankloppen, bijvoorbeeld als een koe moest kalveren en daar hulp bij nodig was." Riet werd door haar moeder wel eens naar een gezin gestuurd om te poetsen, gewoon omdat die mensen dat nodig hadden. Veel contact met degenen die verderop woonden in Orthen hadden ze niet: er waren genoeg kinderen om mee te spelen op Herven.

Piet en Anna den Dekker en de dekstier

De onbetwist rijkste boer was Piet den Dekker die samen met zijn vrouw Anna op Herven 54 woonde, wat nu het eetcafé D'n boerderij is. Piet en Anna hadden geen kinderen maar wel de dekstier. Alle Orthense boeren kwamen met hun tochtige koeien bij Den Dekker om ze te laten bevruchten. Toen die dekstier dood was, klonk er in Orthen het liedje "De stier van Piet den Dekker is kapot". Piet en Anna hadden een gereserveerde kerkbank in de

Herven 52: boerderij van Piet en Anna den Dekker.

Sint-Lambertuskerk. Als zij er niet waren, mochten de ouders van Rietje van Goch met hun kinderen in de bank plaatsnemen. Dat was speciaal want ze vertelt het nu nog alsof het een grote gunst was. Tussen Den Dekker en de Orthense Harmonie was een bijzondere band. Altijd als de Harmonie een ronde maakte over Herven, speelden ze voor het huis van Piet een deuntje waarna het bestuur binnen werd uitgenodigd voor een borreltje. Dit kon niet iedereen appreciëren op Herven: "Waarom speelt die harmonie niet eens voor mijn deur?" Maar ja zijn voorkeurspositie dankte Den Dekker toch vooral aan het feit dat hij een royale donateur was van de Orthense Harmonie.

De huizen van het oude Orthen en Herven stonden allemaal aan de dijk. Bijna jaarlijks stonden in het najaar de velden onder aan de dijk onder water. Het water van de Beerse Maas stroomde over het land vanaf Beers tot aan de Dieze, waar het bij Crevecoeur weer in de Maas vloeiende. Soms kwam het water zo hoog dat kelders en stallen onder water stonden en de koeien natte poten kregen. Jos vertelt dat in de oudste

boerderij van Orthen, de boerderij van die andere van Goch, die van Piet van Keesse, de koeien in de stal 60 centimeter hoog stonden. Die stal was gebouwd op hoog water. Ook Piet den Dekker had maatregelen getroffen om een overstroming van zijn boerderij te voorkomen; hij had een muur met beton aangelegd achter zijn huis half weg de dijk. Deze zogeheten *watermuur* had een betere waterkerende werking dan de extra zandhoop die achter de boerderij van Riet lag.

of een Canadees? Ze waren bang dat die op hen zou neervallen. Dat is niet gebeurd maar in de stad vond een grote explosie plaats die vele slachtoffers maakte. Er werd in oktober 1944 heftig gevochten tussen de geallieerden die oprukten vanuit Rosmalen en de Duitsers die weerstand boden in Orthen. De Canadezen wisten in eerste instantie de Duitsers terug te dringen maar enkele uren later herpakten de Duitsers zich en kwamen weer terug. Twee zusjes Jonkergouw kwamen bij deze schermutselingen om het leven. Riet zat toen met haar familie in de schuilkelder van Den Dekker. Anders dan de zelf gegraven gaten met wat planken en graszoden erover, bood deze schuilkelder robuuste bescherming: het was een stenen gewelfde kelder onder de boerderij. Neef en nicht zijn ervan overtuigd dat die kelder nog steeds onder het huidige eetcafé te vinden is. (Navraag leert dat de kelder inmiddels is volgestort met puin en niet meer toegankelijk is.)

Er was op Herven altijd genoeg te eten tijdens de oorlog maar najaar 1944 werd het toch wat krap. Riet: "Er lag een koei kapot in de wei bij ons

---

De bewoners van Herven maakten benauwde momenten mee in de nadagen van de oorlog

---

Oorlog op Herven

De bewoners van Herven maakten benauwde momenten mee in de nadagen van de oorlog: zo zagen ze een vliegtuig overkomen richting Sint-Jan dat opeens een draai maakte en terug kwam vliegen. De hele dijk stond te kijken: was het een Duitser

achter en heel Herven kwam daar om de beurt vlees van afsnijden." Uit angst voor ontdekking door de Duitsers begroef haar moeder vele weckflessen met groente, appelmoes en vlees. Daar bovenop kwam de mesthoop te liggen. Slechts twee flessen bleken na de bevrijding

Polder met Piet en Anna den Dekker.

De boeren vertrokken van Herven

Na de oorlog was de woningnood groot. Het uitbreidingsplan Orthen-Noord voorzag in grootscheepse woningbouw in de polder. Het plan was om een deel van de Hervensedijk af te graven en de grond te egaliseren voor de uitrol van de nieuwe wijk. De zestig woningen aan de dijk zouden alle gesloopt worden. Grote protesten voorkwamen de kaalslag van de dijk maar de sloop van bijna

gebroken te zijn. Dat was een grote meevaller. Volgens zeggen gedroegen de Duitsers zich netter ten opzichte van de plaatselijke bevolking dan de Canadezen: "Die roofden je hele voorraad leeg als ze de kans kregen. Dat deden de Duitsers niet."

Na de bevrijding werden alle kinderen op een platte wagen naar het witte huis bij de Citadel gebracht waar ze in geolied werden tegen de schurft. Bij het bevrijdingsfeest op Herven verhoogde een draaiorgel in de stal van Piet en Anna den Dekker de feestvreugde.

Redoute op Herven

Jos heeft daar geen weet van want hij was pas een jaar toen de oorlog stopte. Zijn jeugdherinneringen gaan vooral over het spelen op de redoute naast hun huis, ook wel het fortje van Titselaar genoemd. De redoute, een kleine fortificatie, ligt vanuit Orthen op het eind van Herven. Links van de weg daalt een zandweg af naar een bruggetje over een gracht aan de voet van een heuvel. De heuvel is de vroegere redoute, een aarden verschaning. Een onvriendelijk bord met Verboden toegang verbiedt hedendaagse vandalen de heuvel te betreden. Veel is er niet meer te zien door het dichte bos en struikgewas. Rond de jaren 1950 was de grasheuvel nog niet overwoekerd,

Nieuwe boerderij in polder familie Van Goch (Anna).

maar nagenoeg kaal. Jos voetbalde er met zijn vriendjes. Hij tekent waar het kanon, het huis, het Mariakapelletje en een betonnen putdeksel gesitueerd waren. Jos: "Bij warm weer gingen we zwemmen in de gracht. En er werden open- luchtspelen gehouden waar bijna heel Orthen aan meedeed, de rest kwam kijken. Het is toch zonde dat je er nu niet meer op kunt en de boel aan het verwaarlozen is."

vijftig woningen is doorgegaan. Ook de boeren moesten wijken. Jos zijn vader stopte in 1969 met de boerderij op Herven. De familie van Riet verhuisde in 1957 gedwongen door de stadsuitbreiding van Herven naar de Hambakenweg in de polder. Hun nieuwe huis noemt Riet een vooruitgang; het was een stuk comfortabeler dan de oude boerderij en telde wel zes slaapkamers. Haar vader had een loonwerkersbedrijf. "Al het land moest worden geruimd. Het was een grote ruilverkaveling waarbij het nauw aan kwam want het ene land was het andere niet. Bij ons thuis

kregen ze een hoop subsidie voor die uitplaatsing, wel 70%." Tien jaar na de eerste verplaatsing moesten de boeren opnieuw verkassen voor de aanleg van de Maaspoort. Ja, zo vertelt Jos: "Er zijn er die wel drie keer gebeurd hebben van de gemeente." Riet trouwde en ging in Empel wonen.

Jos van Goch en Riet van der Dussen-van Goch, december 2025.

En Jos? Die startte een eigen band *The beating boys*. Ze traden op voor familie, op bruiloften, in café 't Slot in Empel en bij de Kup aan het spoor naar Nijmegen. Daar kwam de klad in toen hij voor zijn werk over de hele wereld moest reizen. Ook hij trouwde en bouwde een eigen huis in Empel. En nu repeteert hij elke week met zijn oude makkers in het Nico Schuurmanshuis op het fort aan de Ketsheuvel. Want ook al wonen Jos en Riet met aardig wat Orthenaren in Empel, Orthen blijft trekken. **B**

Jeannie Ketelaars en Fike van der Burght zijn vrijwilliger bij heemkundekring De Orthense Schaar.

Nieuws

Closer to Bosch

De website clostobosch.nl werd officieel gepresenteerd op 24 november 2025 tijdens een feestelijke bijeenkomst in het Jheronimus Bosch Art Center (JBAC). Tijdens die bijeenkomst werd *Closer to Bosch* gelanceerd en toegelicht. Het was dus niet zomaar een online lancering, maar een fysieke presentatie in de museumcontext.

De toelichting werd gegeven door prof. dr. em. Jos Koldewey en prof. dr. Ron Spronk en internationale gasten, onder wie mr. Perez Preciado, conservator van het Museum Prado te Madrid.

De officiële opening gebeurde door wethouder Marieve Craste door middel van het doorknippen van een strik rond de Kiosk. Deze Kiosk is het medium waar bezoekers van het JBAC direct gebruik van kunnen maken om de website van de schilderingen ter plekke te raadplegen.

De opening werd aan elkaar gepraat door het staflid van het JBAC, Willeke Cornelissen, in het bijzijn van de initiatiefnemers, de familie Timmermans-Wilbers.

De website *Closer to Bosch* is ontwikkeld om een unieke digitale toegangspoort te bieden tot het oeuvre van Jheronimus Bosch, op een manier die tot voor kort onmogelijk was. Het project ontstond uit drie belangrijke motivaties:

1. Publieke toegang tot ongekend gedetailleerde kunsthistorische documentatie

Het Bosch Research and Conservation Project (BRCP) had tijdens zijn grootschalige onderzoek gigantische hoeveelheden materiaal verzameld: ultrahoge resolutiefoto's, röntgenopnamen, infraroodreflectografie, restauratie- en conditierapporten, technische analyses van pigmenten en ondertekeningen.

Deze gegevens waren in eerste instantie bedoeld voor onderzoekers en musea, maar het BRCP wilde deze kennis *niet opsluiten* in academische publicaties. Daarom werd een website opgezet die iedereen – onderzoekers, studenten, liefhebbers – in staat stelt om letterlijk *dichter bij Bosch te komen dan ooit*.

Het platform moet de rijkdom van die onderzoeksresultaten toegankelijk maken, inclusief details van de ondertekeningen die normaal nooit zichtbaar zijn.

2. Borging en openbaarheid van een uniek onderzoeksproject

Het BRCP was een eenmalig, internationaal onderzoek dat gedurende zeven jaar alle schilderijen en tekeningen van Bosch bestudeerde. Omdat een dergelijk project waarschijnlijk decennia niet opnieuw zal worden uitgevoerd, was er behoefte aan een duurzame digitale opslag en presentatie.

De website moest dienen als *permanente digitaal archief* van dit onderzoek, zodat de resultaten niet verloren

zouden gaan en blijvend beschikbaar zouden zijn voor nieuwe generaties onderzoekers.

3. Een hedendaagse aanvulling op de grote Bosch-tentoonstelling van 2016

In 2016 organiseerde Het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch de grootste Bosch-tentoonstelling ooit. De fysieke ruimte van het museum – hoe indrukwekkend ook – kon nooit alle onderzoeksresultaten tonen.

De website maakte het mogelijk om: schilderijen in extreme close-ups te zien, tussen verschillende beeldlagen te schakelen, details te vergelijken tussen werken, inzicht te krijgen in Bosch' tekenproces, fouten, correcties en penitent.

Hiermee werd de website een *integrale, digitale uitbreiding* van de tentoonstelling, die de fysieke ervaring versterkte en tegelijkertijd veel verder ging dan wat museummuren kunnen laten zien.

De relatie met het internationale onderzoeksproject (BRCP)

Closer to Bosch is rechtstreeks voortgekomen uit het BRCP. De website bundelt en toont het technisch onderzoek dat onderzoekers binnen dit project wereldwijd uitvoerden op alle schilderijen en tekeningen van Bosch. Waar het BRCP de wetenschappelijke analyses leverde – zoals röntgenfoto's, infraroodbeelden en restauratiegegevens – vormt de website het platform waarop deze resultaten voor iedereen toegankelijk zijn. Zo blijft de kennis die voor de Bosch-tentoonstelling van 2016 werd verzameld niet alleen bewaard, maar ook blijvend gedeeld met een breed publiek.

Tot slot

Graag maken we u al attent op het volgende internationale congres over Jheronimus Bosch. Dat zal plaatsvinden in het JBAC in mei 2027, het jaar waarin het JBAC al twintig jaar geopend is voor publiek!

Vier Mariabeelden

Op 20 april 1983 togen vier mannen, van links naar rechts Louis Aarts van de Vereniging Stille Omgang, een onbekende man en twee beeldhouwers Harry Suyskens en Piet Verdonk, met een Mariabeeld naar het pand *Ons Lief Vrouwke* op de hoek van de Korenbrugstraat en de Kruisstraat. Het beeld van Maria, nog zonder scepter, zou worden geplaatst aan de gevel van dit pand onder een baldakijn.

Het is een beeld van Maria als koningin, gekroond, met scepter, en het Christuskind op de arm met rijksappel. Het beeld is gesneden uit lindenhout en is 135 cm hoog. De stijl is traditioneel in de trant van de neogotiek. Oorspronkelijk stond hier een beeld van Sjef Kuipers. Dat beeld bleek na de Tweede Wereldoorlog verdwenen. In opdracht van de Vereniging Stille Omgang maakte Harry Suyskens deze remake in 1983.

Bij een verbouwing aan het pand in 2019 werd het beeld helaas met goudverf behandeld. Tijdens het

herstel stond er een H. Hartbeeld op die plaats. Inmiddels heeft het goud plaatsgemaakt voor een zilverkleur. Bijzondere elementen zijn nauwelijks meer zichtbaar.

Harry Suyskens werd in 1918 in 's-Hertogenbosch geboren en overleed aldaar in 1993. Hij was opgeleid als meubelmaker en was als beeldhouwer een selfmade man. Achter zijn woning in Vught werkte hij met groot vakmanschap aan zijn beelden in een naturalistische stijl. Overdag was hij gedurende een lange periode als lijstenmaker in dienst

bij kunsthandel Borzo. Hij was ook betrokken bij de firma A. Hamers Export te Tilburg, een samenwerking van kunstenaars uit diverse disciplines, die religieuze kunst vervaardigden voor Amerikaanse kerken. Harry Suyskens sneed de heiligenbeelden voor die combinatie.

Het beeldje van de Goede Moeder aan de gevel van het Keershuis op de hoek van de Lepelstraat en de Sint-Jansstraat toont een zittende Maria met het kind op haar schoot. Maria is gekleed in een goudkleurig

Maria te drieën (Sint-Annaplaats).

Maria hoek Korenbrugstraat-Kruisstraat.

Maria met kind hoek
Lepelstraat-Sint-Janstraat.

Korte berichten

Ornament in de voortuin van de Abdij van Berne

Ik las in jullie decembernummer van 2025 een artikel over abt Moors.

Hierin stond op blz. 36 een foto van een ornament met een wapenspreuk erop.

Dat ornament stond eerst op een min of meer verborgen plaats in het gazon vóór de abdij met eromheen een haag. Eind 2021 heeft dit ornament een prominentere plaats gekregen en wel vlakbij de hoofdingang van de abdij. Enkele vrijwilligers, die regelmatig bij de abdij werken hebben het verplaatst. Dankzij een goede voorbereiding is het ornament met behulp van een tractor op de door hun gewenste plaats terecht gekomen.

Om toch iets meer te weten te komen over de betekenis van het opschrift heeft pater Theo Kennis (inmiddels overleden) ons het volgende mede gedeeld:

“Vanmiddag ben ik gaan kijken. Staande op de grint zag ik duidelijk het wapen van een abt. (Drie ossenkoppen) Dat is het wapen van abt Bekkers. Zijn abbatiaat begint in 1805 en duurt tot 1823.”

Van deze verplaatsing zijn diverse foto's gemaakt. Als er belangstelling voor is, wil ik enkele er van wel toesturen. B

gewaad met een patroontje. Het kind zit naar haar toegewend. Ook dit beeld dateert uit 1983, eveneens gemaakt van lindenhout. Dankzij een donatie van een zustercongregatie kon dit beeldje gesneden worden. Op de voet is het gesigeneerd en als eerbetoon aan Louis Aarts is ook zijn naam hier vermeld. Ter bescherming staat het beeld in een glazen vitrine. Ook dit beeld is nu versimpeld aangepast.

In 1985 ontwierp Harry Suyskens een zelden voorkomende afbeelding van Maria: Regina Pacis, Koningin van de Vrede. Maria zit op een troon;

Maria Pacis op troon, Postelstraat 24.

zij is gekroond en spreidt de armen wijd. De sculptuur is uitgevoerd in steen, gesigeneerd en meet 61 bij 125 cm. Woningbouwvereniging S.W.H. gaf de opdracht bij het gereedkomen van de nieuwbouw van Postelstraat 24. Op deze plaats stonden voorheen scholen van de zusters van JMJ.

In de Hinthamerpromenade, boven de ingang van de Annaplaats, ontwierp Harry Suyskens een beeld van Anna-te-Drieën. Een stenen beeld in hoog reliëf van moeder Anna, Maria en Jezus als kind. Dit is al een eeuwenoud motief. Het beeld was een geschenk van een lid van de Vereniging Stille Omgang.

De Vereniging Stille Omgang heeft in de loop van haar bestaan de route van de omgang gemarkeerd met een aantal Mariabeelden. Men koos meestal voor beelden met een duidelijke herkenbaarheid. De stijl waarin Harry Suyskens werkte, paste zeer goed bij de voorkeur van de vereniging. Nadat de Vereniging Stille Omgang opgeheven was, nam de Broederschap van Onze Lieve Vrouw de organisatie van de Omgang op zich. B

Bronnen:
Bossche Encyclopedie
Vereniging Stille Omgang
Wikipedia
Met dank aan mevrouw M. Suyskens en heer Ron van der Voort

Wergroepen

De stad op water, een reis door de tijd

Een nieuwe manier om het verhaal van het water in 's-Hertogenbosch te ontdekken

"Een PodTrip of -walk geldt als een laagdrempelige en speelse manier om de deelnemers als het ware in een verhaal te trekken. In de praktijk zie je steeds vaker dat instellingen en organisaties dit specifieke 'instrument' inzetten voor het aanboren van nieuwe doelgroepen," aldus de bedenker van dit concept Maarten van den Broek.

Het is een audiotour die u volgt tijdens een wandeling of fietstocht. Met behulp van uw mobiele telefoon, bij voorkeur aangevuld met oortjes of koptelefoon, hoort u verhalen over bijzondere plekken. Historische personages begeleiden u onderweg en geven u op een levendige manier inzicht in de cultuur en geschiedenis van de omgeving. U loopt als het ware door een audiotheater, met de stad als decor.

Waterbewustzijn

Ernest de Groot, lid van het dagelijks bestuur van waterschap Aa en Maas, beoogt met deze PodTrip het waterbewustzijn bij de inwoners te verhogen. Dit gebeurt door het water een stem te geven. Twee stemacteurs vervullen de hoofdrol. Ilse Warringa (bekend van de luizenmoeder) speelt de rol van het water en Juus Piek treedt op als de 'alleswetende' historicus.

Al wandelend vertellen deze stemmen u het verhaal over het water dat zich in de loop van de eeuwen afspeelde in en rond de stad. Door het water als een persoon voor te stellen, spreekt het de luisteraar direct aan. Het sluit dan ook aan bij een beweging die de laatste jaren ontstaan is, namelijk het geven van rechten aan de natuur.¹

Route

De route start op de Parade tegenover het Kringhuis en loopt via het stadsbalkon bij de Grote Hekel (het Voldersgat) naar de Uilenburg om vervolgens via de haven bij het Kruithuis te eindigen. Daar kunt u nog

Sinds 14 november 2025 kunt u op een nieuwe manier het waterverhaal van 's-Hertogenbosch beleven. Op die dag werd namelijk de interactieve PodTrip *De Stad op Water* gelanceerd, een initiatief van Bestemming Noordoost-Brabant in samenwerking met Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch en museum Kruithuis.

tot en met 31 maart de wisselententoonstelling *Waardevol water* bezoeken, een mooie aanvulling op uw wandeling. De route is 2,8 kilometer lang en neemt met het luisteren naar de schitterende en interessante verhalen zo'n 90 minuten in beslag.

Downloaden

De PodTrip-app is gratis beschikbaar voor alle smartphones via de apple of google play store. B

Noten

¹ Als u hierover meer wilt weten, kijk dan eens op <https://www.rechtenvandenatuur.org/actie>.

Muziek

Jazzwerkplaats, culturele hotspot aan de Tramkade

'Leren van elkaar, door te doen' is het centrale thema

Jazz in Duketown 2025, Sing along.

Sinds 1993 zet de stichting De Jazzwerkplaats zich actief in voor de bevordering van muziek door workshops, lezingen, masterclasses, schoolprojecten, concerten, festivals en sessies te organiseren. Deze Jazzwerkplaats is landelijk bekend bij jazzliefhebbers. Maar wat gebeurt daar nu eigenlijk? Reden genoeg om eens een kijkje achter de schermen te nemen. Jeroen Doomernik, artistiek leider, en Sander Jongen, algemeen bestuurslid en belast met de programmering, gaan daarvoor in gesprek met de redactie.

Jeroen Doomernik vertelt dat 's-Hertogenbosch eind jaren zeventig, samen met Eindhoven en Tilburg, een bolwerk van jazzmuziek vormde. In die tijd werd er veel muziek gemaakt in de stad. De jazzliefhebbers kwamen toen samen in café

de Kaketoe en namen daar deel aan jazzworkshops. Doomernik vond daar veel inspiratie evenals bekende jazzmusici als Eric Vloeimans en Peter Bast. Maar nadat Jeroen Doomernik enkele jaren in Arnhem had gewoond en terugkwam in 's-Hertogenbosch, merkte hij dat er van de belangstelling voor activiteiten voor jazzbeoefening weinig meer over was. Tijd voor een nieuwe start, ditmaal in café Boulevard, het voormalige Cosmopoliet. Meteen bij de eerste activiteit kwamen er veel deelnemers. Om die vast te houden en meer evenementen te kunnen organiseren is in 1992 de stichting De Jazzwerkplaats opgericht. Jeroen Doomernik: "De Boulevard was een bijzondere plek, iedereen kon er binnenlopen. Maar wij moesten daar

weg." Vanaf 1993 werden alle activiteiten onder de vlag van de stichting georganiseerd.

Sander Jongen raakte in 2013 betrokken bij de Jazzwerkplaats. Hij woonde in dezelfde straat als Doomernik en werd aangesproken tijdens een buurtfeest. Jongen: "Ik heb van kinds af aan saxofoon gespeeld en later cultuurwetenschappen gestudeerd in Maastricht, dus de link met Jazz was er."

Vriendengroep

De Jazzwerkplaats ontwikkelde zich verder in het oude mortuarium op het terrein van het Groot Ziekengasthuis. Zelf spraken de jazzliefhebbers liever over een artuarium. Er werden veel zang- en muziekworkshops gegeven. En er ontstond een hechte vrienden-groep die in deze vorm nog zeker

Kees van Schijndel band tijdens een cd-oresentatie op 30 mei 2025.

een dertig jaar door kon gaan. Echter in 2017 ontmoette men tijdens een reünie van café Boulevard artistiekelingen die begonnen waren op de Tramkade. Daar ontstond een echte culturele broedplaats en dat was voor de Jazzwerkplaats reden om ook te verhuizen richting de Tramkade. Daar beschikt men nu over een eigen ruimte in de voormalige kantine van Koudijs.

Activiteiten voor jeugd en jongeren

Op de Tramkade zijn nu bijna iedere avond activiteiten. Daarnaast worden er in de weekenden vaak workshops en concerten georganiseerd. Een van de activiteiten is de Jazz Academy, voor de jongeren tussen 16 tot 21 jaar. Zij kunnen hier ontdekken hoe ver ze kunnen komen, waarbij zij elkaar positief inspireren. Onder professionele begeleiding werken de jongelui aan muzikale skills – van theorie tot samenspel en improvisatie. Ze spelen in een vaste band, doen podiumervaring op en leren vooral veel van elkaar. Zij komen niet allemaal via een muziekschool binnen en beleven muziek anders

dan de oudere generatie. “Leren van elkaar, door te doen is het belangrijkste thema. Daarom bieden we dan ook een speciale jongerengroep, en niet alle leeftijden door elkaar,” licht Jeroen Doomernik toe. Dat dit inspirerend werkt, blijkt wel uit het feit dat al zo'n 25 tot 30 jongeren hierna zijn doorgestroomd naar het conservatorium. Onlangs is dan ook een samenwerking gestart met het Fontys Conservatorium in Tilburg. Als deelnemer van de Jazz Academy kun je auditie doen voor het traject van Jazz Academy Plus profiel. Word je toegelaten, dan blijf je actief in de band van de Jazz Academy én krijg je daarnaast tien hoofdvaklessen van 30 minuten op het conservatorium alsmede tien theorielessen in het eerste semester van het studiejaar.

Voor de iets jongere jeugd is het initiatief NextGen ontwikkeld. Jonge ambitieuze muzikanten in de leeftijd van ongeveer 14 tot 18 jaar, die al enige vaardigheid hebben op hun instrument, leren hier samenspelen in een Big Band. Ze leren om te improviseren en ontwikkelen zich verder. De band speelt swingende muziek in

allerlei stijlen, met leuke én uitdagende arrangementen. Uiteraard gebeurt dit onder professionele begeleiding en mag je als NextGen ook regelmatig optreden.

De nog iets jongere muzikanten in spe, van tien tot twaalf/dertien jaar, kunnen terecht bij Playground. Daar leren ze samenspelen in een echte band. Het is een speelplaats vol muzikale ontdekkingen voor jonge talenten, waar niet alleen noten tot leven worden gebracht, maar ook de magie van samenspel. Met deze aandacht voor jeugd en jongeren probeert de stichting ook het gat op te vangen dat is ontstaan door het wegvallen van de muziekschool.

Iedereen is welkom

Behalve jongeren kunnen ook ouderen terecht op de Tramkade. Daarvoor worden zang- en instrumentale workshops georganiseerd. Jeroen Doomernik: “Wij zijn geen muziekschool maar een broedplaats voor musici. Het is belangrijk dat de workshops door professionals gegeven worden, zij kunnen immers veel kennis doorgeven aan

De Jazz Academy bezoekt een stadsfeest in Trier, 25 juni 2018.

de amateurs. Mensen uit het hele land komen hier naar toe om een workshop te volgen, daarom organiseren wij soms ook hele weekenden. Aanvankelijk kwamen de amateurs vooral uit 's-Hertogenbosch en directe omgeving, maar dat is uitgebreid. Tijdens een weekend lunchen wij gezamenlijk om zo ook de betrokkenheid verder te vergroten." Een workshop wordt opgehangen aan een thema of een bekende muzikant.

Verder organiseert de Jazzwerkplaats lezingen en masterclasses voor beginners. Eenmaal per maand biedt ze een eigen podium voor concertmuziek. Tijdens een huiskamerconcert spelen twee tot vier muzikanten en wordt er uitgelegd hoe het muzikantschap achter de schermen werkt. Er is dan ruimte voor vijftig mensen publiek, waarbij iedereen welkom is.

De Jazzwerkplaats werkt samen met andere podia in de stad zoals de Willem II en de Toonzaal. Tijdens Jazz in Duketown heeft de Jazzwerkplaats, al sinds 1998, een eigen podium op het voorplein van Het Noordbrabants

Museum. Sander Jongen: "Wij organiseren dan onder andere ook een play-en singalong. Binnen drie kwartier wordt een stuk ingestudeerd door zo'n honderd muzikanten en zangers. Fantastisch toch!"

Inspelen op de behoeften

Het voordeel van een kleine organisatie als de Jazzwerkplaats is dat er snel ingespeeld kan worden op behoeften. Zo werden er in het verleden landelijke workshops georganiseerd. Nu is daar veel minder belangstelling voor. Doomernik: "De infrastructuur van muziek is veranderd en dat is wel eens lastig. Maar wij hebben landelijk wel een goede naam opgebouwd. Wij spelen steeds in op de behoeften van het moment. Wij werken met professionals als workshopleiders. De overige taken worden door vrijwilligers verricht. Wij praten ook niet over les geven maar over workshops. Veel studenten die hier opgeleid zijn, komen nu workshops geven. Je bent immers niet alleen muzikant om te spelen maar ook om je kennis door te

geven. Dat is zo belangrijk. Dat onderscheidt ons ook van een band of een muziekschool."

Toekomst

Omdat eind 2026 het pand op de Tramkade moet worden verlaten in verband met de plannen van de gemeente voor herontwikkeling van dit terrein, is men op zoek naar nieuwe huisvesting. Mogelijk wordt die gevonden in het Refugehuis en anders wordt de zoektocht voortgezet.

Maar Jeroen Doomernik en Sander Jongen zijn het helermaal eens met elkaar als ze afsluiten: "Voor ons is de Jazzwerkplaats een plek om over muziek na te denken en te praten. Wij zijn ontstaan uit een vriendenclub en dat is het nog steeds."

Erfgoednieuws

Virtuele tour Fort Crèvecoeur in 1629 online

Vanaf nu is Fort Crèvecoeur in 1629 online te bekijken via een virtuele tour. De rijke geschiedenis van deze plek begon allemaal tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Toen begon het Staatse leger hier met bouwen. Jaren later zou het fort in 1629 een belangrijke rol gaan spelen tijdens het beleg van 's-Hertogenbosch. Nu kun je de geschiedenis van deze plek zelf ontdekken via een virtuele tour op: www.erfgoedshertogenbosch.nl/crevecoeur1629

Bedreigd erfgoed

Fort Crèvecoeur werd in 2022 op de Europese lijst van de zeven meest bedreigde erfgoedlocaties gezet. Deze virtuele tour is gemaakt om de kennis over het fort te bewaren en met een breed publiek te delen. Door een subsidie van erfgoedorganisatie Europa Nostra was dit project mogelijk.

In samenwerking met Stichting Verborgene Stad hebben de bouwhistorici van Erfgoed 's-Hertogenbosch het fort van 1629 verder onderzocht en gereconstrueerd. Paul Becx is de maker van de uiteindelijke 3D-reconstructie.

Nieuwe hotspots: belangrijke gebeurtenissen in 's-Hertogenbosch vastgelegd.

Het college van burgemeester en wethouders van 's-Hertogenbosch heeft een nieuwe 'hotspotmonitor' vastgesteld voor de periode 2019–2022. In deze lijst staan thema's en gebeurtenissen die de afgelopen jaren veel hebben losgemaakt in de gemeente en daarom extra goed worden bewaard in de archieven. Erfgoed 's-Hertogenbosch beheert deze informatie, zodat toekomstige generaties kunnen terugzien wat er speelde in hun gemeente.

Niet alle informatie die de gemeente maakt, wordt blijvend bewaard. Veel gegevens worden na afloop van de wettelijke bewaartermijn vernietigd. Toch zijn er onderwerpen die we liever niet laten verdwijnen, omdat ze een grote rol hebben gespeeld in het lokale debat of veel hebben betekend voor inwoners. Die bijzondere thema's noemen we 'hotspots'. Ze zorgen ervoor dat er over bepaalde gebeurtenissen of kwesties meer informatie behouden blijft voor de toekomst.

Hotspots

De volgende onderwerpen zijn opgenomen in de nieuwe hotspotmonitor:

- Instorten pand Pearl Markt
- Ver- en nieuwbouw Theater aan de Parade
- Bossche Stadsdelta
- Coronacrisis
- Opvang van ontheemden (vluchtelingen/Oekraïners)

Net als andere gemeentelijke archieven wordt de informatie over deze hotspots na twintig jaar openbaar. Je kunt die dan raadplegen in de studiezaal van Erfgoed 's-Hertogenbosch.

Materiaal aanleveren

Heb jij documenten, foto's of ander beeldmateriaal over een van deze thema's? We horen het graag! Stuur een bericht naar erfgoed@s-hertogenbosch.nl.

Abonneren

Op de hoogte blijven van alle het laatste Erfgoednieuws? Dat kan door:

- je aan te melden voor de nieuwsbrief via: www.erfgoedshertogenbosch.nl/nieuwsbrief.
- De nieuwspagina te bekijken op: www.erfgoedshertogenbosch.nl/actueel.
- De verhalen te lezen op: www.erfgoedshertogenbosch.nl/verhalen.

B

De sjeklaoden bol is op z'nne rên-tèn

'T grôôt Bsich Dictee 2025

Op 22 oktober jongstleden werd voor al weer de dertigste keer het Grôôt Bosch Dictee voorgeschoteld aan zo'n dertig deelnemers in Podium Aziïnfabriek. Zoals elk jaar, voorgelezen door de Bosschenaren Ans van Dartel en Frank van den Wildenberg. Deze jaarlijkse proeve van bekwaamheid, 'mee 'n knipôôg' naar het Groot Dictee der Nederlandse taal, test de deelnemers op hun vaardigheid in de schrijfwijze van het Bossche dialect. Daarnaast wordt hun kennis getoetst op het gebied van Bossche spreekwoorden en gezegden en ook die van het Bossche idioom en de Bossche grammatica.

Op z'nne rên-tèn

Dit jaar was de Bossche chocolade bol het onderwerp van het dictee. Een groepje Bosschenaren, 'Het genotschap van de Bossche chocolade bol', is al een tijdje bezig om deze in heel Nederland beroemde lekkernij op de werelderfgoedlijst van Unesco te krijgen. Om daarvoor aandacht te genereren, schoten zij in het voorjaar van 2025 op de Markt een Bossche chocolade bol met een drone 'de ruimte' in, zogenaamd op weg naar Mars. Vanaf dat moment was de *sjeklaoden bol op z'nne rên-tèn*, een mooie Bossche uitdrukking voor 'de hort op zijn' en het tijdstip van terugkeer naar huis is daarbij onbekend.

Donald Duck: 't hille geneuk

Dat de Bossche delicatessie écht nationaal zo beroemd is, bleek vorig jaar nog maar weer eens toen in heel het land een uitgave van Donald Duck verscheen, die verhaalde over een parel die verborgen was in een Bossche chocolade bol. Het *hille Walt Disney-geneuk* deed mee, volgens het dictee. Dat *hille geneuk* is een prachtige Bossche uitdrukking voor de 'hele zwik, het hele zaakje'. De belangrijkste Donald Duck-figuren werden dus in deze fraai geïllustreerde uitgave gelinkt aan de Brabantse hoofdstad, met daarin, fraai vormgegeven, de bekendste gebouwen en plekken in 's-Hertogenbosch.

Bossche bol of sjeklaoden bol?

Het is overigens van belang om hier voor alle duidelijkheid te melden dat de Bosschenaar doorgaans echt niet spreekt over *een Bossche bol*. Dat is enkel voorbehouden aan niet-Bosschenaren. Voor de Bosschenaar zelf is de enige juiste aanduiding van deze heerlijke lekkernij '*nne sjeklaoden bol*. De toevoeging 'Bossche' bij die Bossche bol vindt de trotse Bosschenaar namelijk volstrekt overbodig, want het is toch al lang klip en klaar dat de *sjeklaoden bol* uit 's-Hertogenbosch komt? De winnaar van het dictee was dit jaar Corrie Gevers-Peters. Hieronder treft u de gehele tekst van het Grôôt Bosch Dictee aan. Tip: lees de tekst voor jezelf hardop voor, dat maakt het lezen écht veel eenvoudiger.

Grôôt Bosch dictee 2025:

De sjeklaoden bol is op z'nne rên-tèn

Hedde 't ok al geheurd over d'n Bossche sjeklaoden bol? Dieje lèkkernij wille ze nou vort ók al op de wirreldèrfgoedlijst van Unesco zette. 't Brabantse worstebrookie ston daor al op en de Limburgse vlaoi ok nog ok nog. 't Zôgehete Genotschap van de Bossche chocolade bol heet in fibruaori d'n aonvraag ingediend, toen d'n bol 101 jaor beston.

(einde beginnersdictee)

Op de Mèrt wier deur 't Bossche stadsgilde plèchtig mee 'n grôôt kenon 'nnen sjeklaoden bol omhôôg geschôte. Diejen bol gong onderwege naor Mars en hij is nou dus op z'nne rên-tèn: hij is op sjouw en ge wit nèver nooit nie of tie èver ooit nog trugkomt.

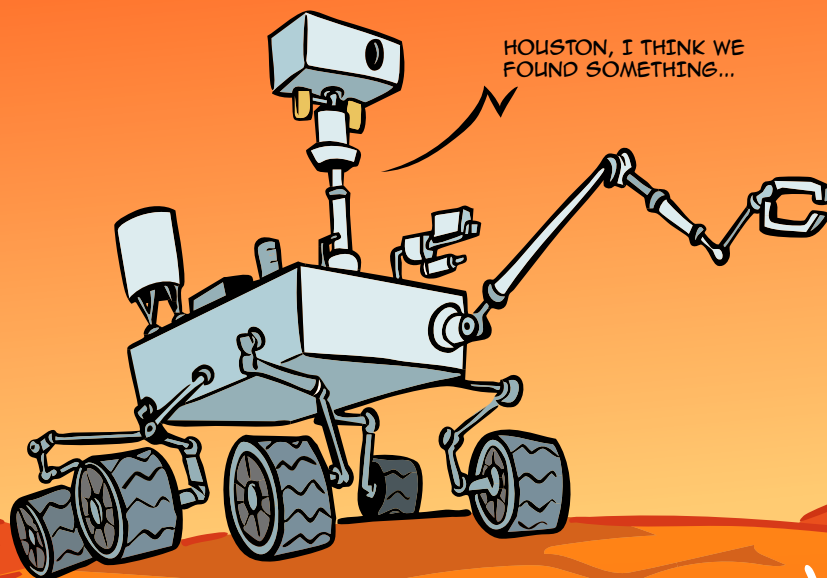
Mar d'n bol makte deez jaor nog veul mir furore: d'r verscheen 'n spesjaole uitgave van d'n Donald Duck, waarin gezocht wier naor 'nne paorel, die verstopt waar in een van die bolle. De Zwaore Jongens, Donald Duck eiges,

Oom Dagobert en Kwik, Kwèk en Kwak: 't hille Walt Disney-geneuk gong rècht deur Den Bosch op zuuk, aochter dieje paorel aon.

Ken 't nóg zotterder mee diejen beroemden bol?
Jaozokers, in 't mist opgeklopte mini-museum van 't land, onder 't Stadhuis, kunde tegeswoordigs 'n èchte Bossche bolbelevens deurmaoke.

Veul gèkkerderder moet 't ammaol nie worre nie! Strakke gaon ze meschien ok nog wedstrijje Sjeklaoden Bol werpe organisere ok nog, wie wit! Kent uwes daor dan nog wel sjeklaoj van maoke?

8

~ SPOREN VAN LEVEN AANGETROFFEN OP MARS! ~

Witte wanten in Oeteldonk, het mysterie opgelost?

Uit het archief van verzamelaar Nico de Bont: een foto uit Oeteldonk, meer dan honderd jaar geleden verstuurd. Veel carnavalsvierders droegen toen witte wanten. Waar komt die gewoonte eigenlijk vandaan?

Nico de Bont bezit een aantal oude foto's van het Oeteldonkse carnaval. Hij vond ze ooit in een Amsterdams antiquariaat. Bijgaande fotokaart stuurden Broer en Piet Keukenschrijver op zondag 14 februari 1910 – het was carnaval – naar 'Mejuffr. Wed. Den Dekker te Gerven bij Orthen'. "Ik vind het iedere keer bijzonder dat de postbode dan weet wie dit is," zegt hij. "Wie Broer en Piet Keukenschrijver waren, heb ik niet in de archieven kunnen vinden. Keukenschrijver was wel een bekende familie in 's-Hertogenbosch. In 1910 was aan de Markt 42 (tegenwoordig Brasserie Top) de firma Keukenschrijver gevestigd, die in

koloniale waren deed en comestibles (voedingsmiddelen)."

De Bont vindt de foto vooral bijzonder vanwege de witte wanten die de meeste kinderen dragen, naast de boerenkiel met omgeknoopte zakdoek en zwarte pet. De witte wanten, die de kinderen aan een touwtje om hun nek dragen, kom je in Oeteldonk ook anno 2026 nog tegen. Waar komen die witte wanten eigenlijk vandaan? We gingen te rade bij Rob van de Laar, voormalig minister-president van Oeteldonk en in onze stad dé carnavalspecialist. Van de Laar legt in bijgaande bijdrage uit hoe de boerenkiel in Oeteldonk terecht kwam, en wat mogelijk de

oorsprong is van de witte wanten die de Oeteldonkse boer eind negentiende eeuw al droeg.

De Witte Wanten

(door Rob van de Laar)

De traditionele Oeteldonkse boerenkiel, later in de negentiende eeuw vooral gebaseerd op de veeboerenkiel, is al vóór het ontstaan van Oeteldonk als vastenavondkostuum in zwang. Al in 1881 maakt een plaatselijke winkel in carnavalskleding immers, door middel van een advertentie in de Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant, reclame voor de

Kinderen in Oeteldonk met witte wanten. De foto is van 1910 of eerder. Al in 1895 werd in de plaatselijke pers melding gemaakt van de witte wanten als een traditioneel onderdeel van de Oeteldonkse boer. (Collectie Nico de Bont)

De achterzijde van de fotokaart die Broer en Piet Keukenschrijver verstuurd. In het poststempel staan de verzenddatum en zelfs verzendtijd 14.2.10.5-6V. Dit is 14 februari 1910, en de briefkaart is gestempeld tussen 5 en 6 uur voormiddag. (Collectie Nico de Bont)

boerenkiel als carnavalkostumering. Het heeft er dus alle schijn van dat dat dan al langer een gewoonte moet zijn geweest. In de redactionele artikelen van na dat jaar wordt, wanneer het over carnaval gaat, steevast gesproken over de aanwezigheid van 'boeren en boerinnen' naast 'arlequins', 'schoorsteenvegers' et cetera.

Verondersteld kan worden dat de oprichters van Oeteldonk handig gebruik gemaakt hebben van die gewoonte toen zij hun Vastenavond-'durp' bedachten. Gezien deze oudste vermeldingen in 's-Hertogenbosch en de veel latere meldingen elders, lijkt het erop dat de carnavaleske boerenkielendracht elders in Brabant opeenvolgend werd overgenomen.

Overigens werd ook in die tijd, ter completering van de outfit, een masker gedragen, een 'boerensmoel' of 'boerenmombakkes', met een pruik van vlas op het hoofd om ook van achteren niet herkenbaar te zijn.

Behalve de kiel, een boerenpet, rode zakdoek om de hals, bruine Manchesterse broek is er echter één kledingelement dat volslagen uniek is voor Oeteldonk en daardoor ook het ultieme Oeteldonks kostuumkenmerk van dit feest der feesten: de

witte molton wanten aan een touwtje om de hals. Al in 1895 wordt in de plaatselijke pers melding gemaakt van de witte wanten als een traditioneel onderdeel van de Oeteldonkse boer. We mogen er dus van uitgaan dat ook dit gebruik al gedurende vele jaren vóór die tijd gewoonte was. De precieze herkomst is echter, zoals zoveel in het mysterieuze Oeteldonk, in nevelen gehuld.

Onderzoek naar de kledingdracht in het boerenbedrijf levert op dat deze kostuumattributen vrijwel zeker niet te herleiden zijn tot het boerenlandleven. Wat moet een boer, werkend op het land of in de stallen met twee smetteloos witte wanten?

Het is mijn theorie dat het meer aannemelijk is dat de witte wanten gebruikt zijn door de Luikerwaalse glasblazers die hier, omstreeks het midden van de negentiende eeuw, werkzaam waren bij de glasblazerij en kristalslijperij Mivion op de hoek Schilderstraat/Zuid-Willemsvaart. De fabriek was onder andere gevestigd in het nu nog bestaande pand in de Schilderstraat, waar de tekst Bank van Leening op prijkt. Bekend is dat het vooral ook deze werknemers waren die, komend uit de Luikerwaalse regio, het hun van huis uit bekende straatcarnaval hebben

ingevoerd. Daarmee hadden zij een belangrijk aandeel in het groeiend enthousiasme voor het Bossche carnavalsfeest. Bekend is ook dat in de Waalse regio's de boerenkiel veelvuldig werd en nog wordt gedragen tijdens carnavalsfeesten.

Bekend van de glasblazerij is dat, ter voorkoming van vingerafdrukken, molton gebruikt werd om het warme glas te verplaatsen. Het is een niet ondenkbare verklaring dat zij die molton in de vorm van wanten werkelijk in de fabriek bij zich droegen, aan een touwtje om de hals. En het is eveneens niet ondenkbaar dat die attributen op die manier in het Bossche carnaval terecht zijn gekomen. Als een hommage of gewoon afgekeken van de carnavalsvierende Luikerwaalse glasblazers die simpelweg daarvoor hun werkplunje aandeden? Hoe het ook zij, in geen enkele andere carnavalsplaats worden ze gedragen, ze zijn volslagen uniek in het even unieke Oeteldonk. En...de Oeteldonker zou de Oeteldonker niet zijn als hij er ook niet een praktisch gebruik van zou maken voor de opslag van zaken die hij snel bij de hand wil hebben of, voor het vervoer van kleine zaken, dan wel het parkeren van een of twee glazen bier...

Het Bossche jezuietencollege haalde een belangrijke katholieke 'zielenoogst' binnen

Het Bossche jezuietencollege aan de Verwersstraat blies tussen 1610 en 1629 nieuw leven in de vervallen Latijnse School. Honderden leerlingen werden in de contrareformatorische geest van de Bossche bisschoppen Masius en Zoesius gevormd. De Bossche boekbedrijven van Scheffer en Van Turnhout speelden daarbij een ondersteunende rol.

Op deze plattegrond uit 1625 is de omvang van het Bossche jezuietencollege te zien. Het college strekte zich uit van De Mortel (rechts), de Waterstraat (onder) tot aan de Verwersstraat (links). Aan de Verwersstraat lagen de panden de Kleyne Ketel, de Grootte Ketel, de Pauw en de Cluijt. Hier bevonden zich de vaklokalen en werden in kosthuizen de externe leerlingen opgevangen. Erfgoed 's-Hertogenbosch 0072328.

Bisschop Gisbertus Masius beijverde zich na zijn benoeming in 1594 voor de komst van jezuieten en met name voor de opening van een college in 's-Hertogenbosch. Hij had tijdens zijn studietijd in Leuven de waarde en betekenis van de jezuietenorde leren kennen. Een eerdere poging van bisschop Sonnius om met hulp van Keulse en Nijmeegse jezuieten een vestiging hier mogelijk te maken was mede door de Beeldenstorm van 1566 en de nawerking daarvan gestrand. Bisschop Masius maakte zich eind zestiende eeuw grote zorgen over de Bossche jeugd. Het stoute 'jonck volck' toonde weinig respect voor de overheid en was door de oorlogsomstandigheden verwilderd. De Latijnse kapittelschool aan de Kerkstraat was met oude docenten in verval en telde niet meer dan 400 leerlingen. Jezuieten zouden, dacht Masius, het moreel verbeteren en het onderwijs op peil brengen. Het duurde enige jaren tot het Twaalfjarig Bestand in 1609 werd gesloten. Deze wapenstilstand bood nieuwe kansen. Op 5 juni 1609 kwamen vijf Antwerpse jezuieten (drie priesters, een novice en een broeder) op uitnodiging van Masius aan. Deze Antwerpse Statie dateerde al uit 1562. De jezuieten vonden enkele maanden onderdak in het bisschoppelijk paleis (nu De Muzerije) in de Hinthamerstraat. Half november verhuisden ze naar het pand De Cluijt aan de Verwerstraat, een schenking van een 'vrome maagd', Aleidis Thomasdochter Havens. Langs de gang kwam men terecht bij het klooster van de in 1572 uit Rosmalen uitgeweken zusters augustinessen van Sint-Annenborch. De jezuieten mochten deze kloosterkerk medegebruiken. In 1585 had het convent van Sint-Annenborch het klooster en de gebouwen van de Bogaarden pas officieel mogen overnemen. De drie jezuietenpriesters gingen in de stad aan de slag. Zij preekten in de Sint-Jacob en de Sint-Cathrien. In de kapel van Sint-Anna hoorden ze de biecht en gaven ze aan de Bossche kinderen godsdienstles.

Gratis onderwijs

De plebaan van de Sint-Janskathedraal, oud-jezuïet Robert Sweerts, was niet gelukkig met hun komst en werkte hen tegen. De preken van de jezuieten in de stad bevielen de plebaan, een oud-jezuïet, niet. Hij spoorde de augustijnen in Antwerpen aan om de vervallen Bossche kapittelschool over te nemen. Bisschop Masius en gouverneur Antonie Schetz, heer van Grobbendonk, grepen echter direct in. Ze wendden zich tot de autoriteiten in Brussel. Aartshertog Albrecht van Oostenrijk en Infanta Isabella spraken hun steun uit voor de overname van de school door het Bossche jezuietencollege. Ze schonken niet minder dan 10.000

De Bossche boekdrukkers- en uitgevershuizen waren aan het einde van de Kerkstraat gevestigd. Ze keken uit op de Sint-Janskerk en waren burens van de Latijnse kapittelschool. Op deze ets van Hans van de Ven uit 1984 zijn links de houten panden van Van Turnhout (Inden Bijbel) en Sch(offer (Int Missael) te zien. Part. Coll. Foto Ad Hartjes.

gulden (circa 167.400 euro). Het Bossche stadsbestuur stelde bedragen ter beschikking voor de aankoop van huizen en gaf jaarlijks 1200 gulden subsidie. Ook de steden en dorpen uit de Meijerij hieven een extra belasting voor de school. Bisschop Masius vroeg alle pastoors hun parochianen aan te spreken. De Bossche Statie was na Maastricht (1575) de tweede in het huidige Nederland. Het college kreeg vorm na aankoop van twee huizen in de Verwersstraat: De Pauw en De Groote Ketel. Ze sloten direct aan bij het pand De Cluijt en werden onder meer verbouwd tot vaklokalen. Naast het hoekpand Het Fortuyn van de Verwerstraat-Waterstaat stond De Kleyne Ketel, dat werd gehuurd. Op 9 oktober 1610 was de dag van de definitieve goedkeuring. De ingang was, zoals nu bij het Noordbrabants Museum, aan de Verwersstraat. De school was al eerder op 4 oktober begonnen. Er hadden zich al 284 leerlingen ingeschreven, er meldden zich

direct meer aan. Het onderwijs was voor de leerlingen gratis. Het eerste lerarenkorps bestond uit zes docenten. De leiding had rector Ignatius Basseliers uit Antwerpen, terwijl Robertus Maelcotius uit Brussel de praefectus studiorum was. Er waren vijf klassen met Martinus Bresserius uit Boxtel die Grieks gaf, Augustinus van Teylingen uit Haarlem retorica, Andreas Martini uit Antwerpen poësis en Adrianus Courten uit Menen de syntaxis. Carolus Roeland en Balduinus Romelius beiden uit Brugge gaven grammatica aan de twee lagere klassen. Het Bossche jezuïetenklooster telde nog vier andere paters voor de predicatie en vier broeders voor de huishoudelijke dienst. Onder hen waren er twee Bossche paters: Elias Loeff en Paul Scheffer. De laatste was een zoon van de Bossche boekdrukker en uitgever Jan Scheffer (II). Deze uitgever was een belangrijke tussenpersoon. Hij kocht namens het Bossche stadsbestuur panden ten behoeve van de bouw van het jezuïetencollege.

Twee andere broers van de jezuïet Paulus, Anthonie en Jan (III) waren evenzeer actief in het plaatselijk boekbedrijf. Hun bedrijven waren gevestigd in de Kerkstraat, dichtbij de oude Latijnse kapittelschool en de Sint-Janskathedraal. Ze gaven boeken uit voor de schooljeugd van de jezuïeten, zoals in 1611 een catechismus en in 1612 een uitleg van de mis. Deze boeken waren samengesteld door bekende paters zoals Makeblijde en Van Gouda.

Lijkzangen

Het leerlingenaantal liep al snel op tot 800. Veel leerlingen kwamen van buiten de stad, een aantal zelfs uit de Staatse gewesten. Ze vonden onderdak binnen het college of in Bossche gezinnen. Na het plakkaat van 27 maart 1612 daalde het aantal Hollandse leerlingen, omdat het verboden was om jezuïetencolleges en andere scholen onder Spaans gezag te mogen bezoeken. Met hoge boetes werden de ouders bedreigd. Het college ging van 650 leerlingen in 1616 naar 550 in 1620 en daalde in 1628 naar 500. Na het beleg in 1629 volgden vanaf mei nog slechts 160 leerlingen de lessen die ondanks de beschietingen doorgingen tot 10 september. De scholastieken gaven op het laatst 's morgens en 's middags nog maar één les, de overige tijd waren ze bezig met het graven van versterkingen binnen de Bossche vesting. Het college reageerde op de oproep van het stadsbestuur en schonk 5.409 pond oud lood om er musketkogels van te maken.

De Bossche jezuïetengemeenschap werd na 1610 (16 leden) almaar groter. Ze telde in 1616 24 leden, vijf jaar later groeide ze uit tot 27 leden (10 priesters, 8 leraren, 9 broeders). Het jezuïetenhuis mocht in 1613 na forse bijdragen en leningen van de stad uitbreiden. De Binnendieze werd daarbij overwelfd. Het convent van Sint-Annenborch dat uit 19 zusters bestond, moest in opdracht van Brussel vertrekken. Het klooster en de kerk van Sint-Annenborch werden in 1614 geïntegreerd. De grote kloostertuinen werden deels tuin van het college en deels tuin van de dieren (varkens, koeien?). Vruchtbare klei werd voor een deel uit de Bommelwaard gehaald. Een jaar later werd in 1615 een

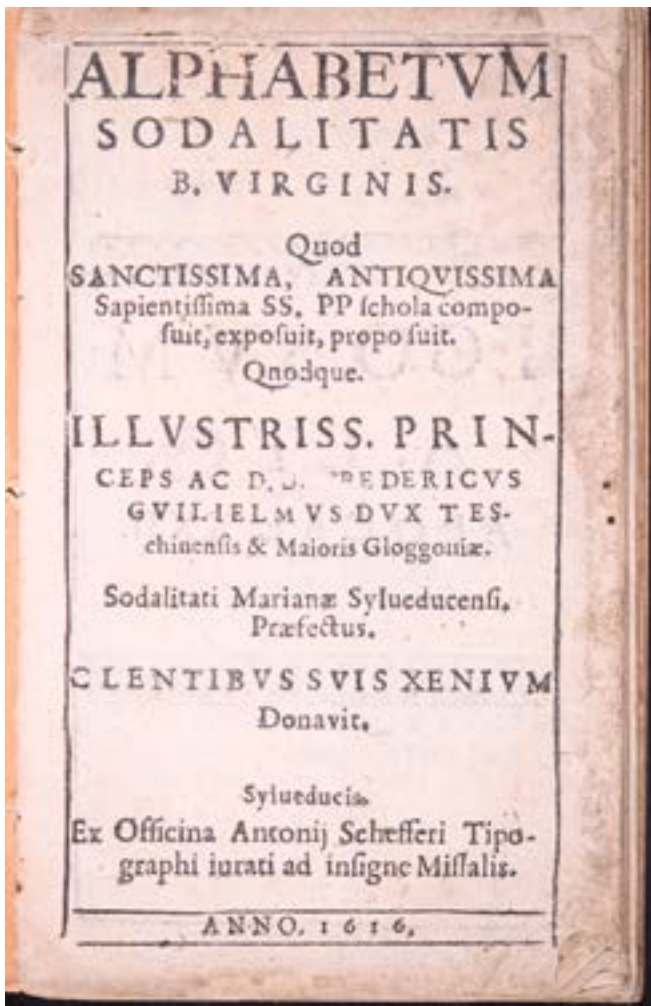
In de Brabant-Collectie-Tilburg University wordt een aantal Bossche drukken van het jezuïetencollege bewaard. Ze zijn afkomstig uit de voormalige Bossche bibliotheek van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Hierbij de titelpagina's van vijf drukken. Gouda, Johannes van, Corte uitlegginghe der Missen, Den Bosch, Jan Scheffer, 1612. De Utrechtse jezuïet Johannes van Gouda legde in 112 pagina's de eucharistie (het sacrament van het altaar) en de katholieke mis uit.

nieuwe grote kerk ('Templum' op de kaart van 1625) opgetrokken. Deze kerk doet thans nog dienst als imposante Statenzaal van Het Noordbrabants Museum.

De jezuiteten waren de Bossche bisschoppen Masius en Zoesius dankbaar voor hun steun. In 1614 werd bisschop Masius plechtig begraven. Hij kreeg in de Sint-Janskerk een barokke praalgraf. Leerlingen van het jezuitencollege eerden zijn nagedachtenis met lijkzangen in Latijnse verzen. Bij het Bossche boekbedrijf van Jan van Turnhout de Jonge werden deze verzen gedrukt en uitgegeven. De nieuwe bisschop Zoesius werd in 1615 door leerlingen nu met welkomsversen begroet. Ook deze verzen verschenen bij Van Turnhout in druk.

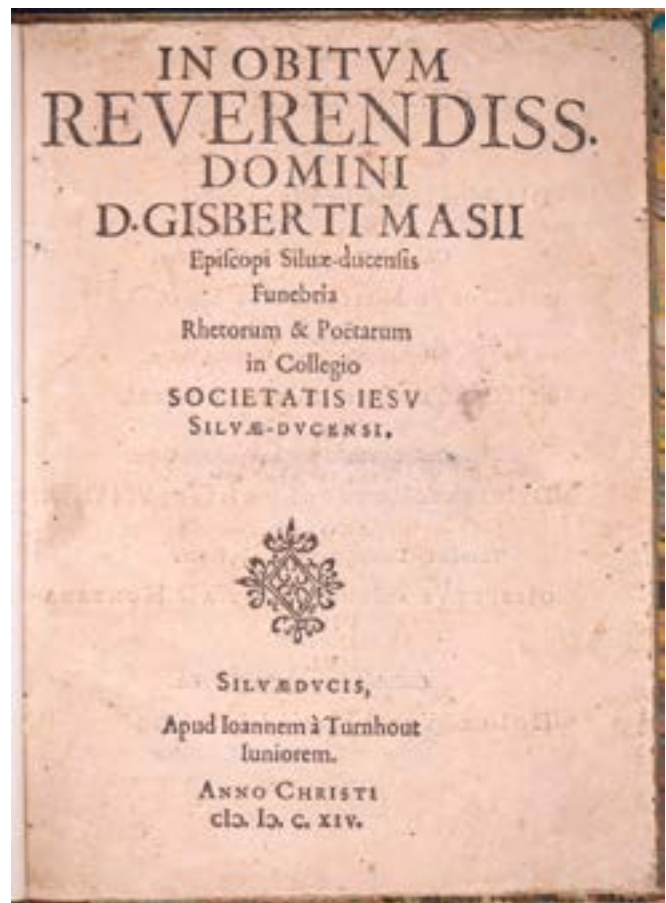
Alphabetum sodalitatit B. Virginis, Den Bosch, Anthonie Scheffer, 1616. De Bossche jezuiteten zetten zich in voor een bloeiende Mariacongregatie. De Zoete Moeder werd in het bijzonder vereerd. Er waren niet minder dan 500 leden.

Toneelstukken

De leerlingen van het Bossche jezuitencollege leerden van meet af aan om in de klas Latijn te spreken. Ze deden veel praktische oefeningen, zoals het schrijven van brieven, het maken van redevoeringen en spreekbeurten. Niet alleen binnen de klas, maar ook daarbuiten in het openbaar. Voor de ouders en de weldoeners van het college musiceerden, declameerden en voerden ze regelmatig toneelstukken op. Het was een jaarlijkse traditie om in het openbaar Latijnse en zelfs Griekse toneelstukken op te voeren. Tegen achtergrond van prachtige toneeldecors dansten en zongen de leerlingen in vreemde talen uit volle borst. De toneelstukken waren soms gewijd aan lokale machthebbers, zoals in 1612 gouverneur Grobbendonck, voor wie de Heilige Antonius ten tonele werd gevoerd. De opvoeringen binnen het college werden door het Bossche stadsbestuur rijkelijk met vaten wijn beloond.

In obitum Gisberti Masii Episcopi Silvae-ducensis funebria, Den Bosch, Jan van Turnhout junior, 1614. Dit is een verzenbundel van zestien pagina's ter nagedachtenis van bisschop G. Masius, waaraan o.a. leerlingen uit de retorica- en poësisklas hebben meegewerkt. Dit waren de Bosschenaren Cornelius de Moor, Franciscus Kessels, Caspar Geyherts, Godfried van Delft, Godfried Tipoets en Willem Innevelt.

De leerlingen namen ook deel aan kerkelijke Bossche feesten en liepen mee in uitvaarten en processies. Aan de Verwersstraat waren twee kosthuizen, waar leerlingen werden opgevangen. De Bossche bevolking huisvestte ook een aantal externen. Ze kwamen uit de Meerij en uit het graafschap Holland. Hoe groot de invloed was van de jezuïeten op de vorming van hun leerlingen, kunnen we opmaken uit kloosterintredingen. Tussen 1611 en 1629 was er sprake van 80 intredingen bij de jezuïeten. Het aantal klooster- of priesterroepingen van andere leerlingen is niet bekend. Het Bossche jezuïetencollege haalde in ieder geval, zoals een jezuïet toen noteerde, een belangrijke katholieke 'zielenoogst' binnen.

Bibliotheek

Het Bossche jezuïetencollege huisvestte na acht jaar rond 1619, zoals een geschiedschrijver mededeelde, een rijk gevulde bibliotheek. Boeken kwamen via een legaat, zoals in 1622 dat van mr. Jacob van Balen,

Makeblyde, Lodewijk, Catechismus voor de ionckheyt van t'Shertogenbossche, Den Bosch, Anthonie Scheffer, 1618.

Deze catechismus met de inhoud van de christelijke leer werd gebruikt voor het godsdienstonderricht aan de jeugd.

kanunnik en later regelmatig schepen van 's-Hertogenbosch. De Bossche jezuïeten bestelden ook jaarlijks boeken bij de Antwerpse uitgeverij-drukkerij van Balthasar Moretus I (Moerentorf) en diens jongere broer Jan Moretus II. Ze vormden vanaf 1610 samen de leiding. Uit de bewaard gebleven grootboeken en journalen van de Officina Plantinia die ik tijdens mijn promotie-onderzoek heb ingezien, blijkt onder meer dat het Bossche jezuïetencollege vanaf 1611 geleidelijk steeds meer bestellingen aan boeken deed. Beginnend met een bedrag van 7 gulden in 1611 tot 182 gulden en 3 stuivers in 1618. Rector pater Ignatius Basseliers en diens opvolger pater Jacobus de Codt gingen vaak naar Antwerpen en betaalden daar contant de rekeningen.

Canisius, Petrus, Epistolae et evangelia dominicis festisque diebus, Den Bosch, Anthonie Scheffer, 1619. De Nijmeegse jezuïet Canisius (1521-1597) stelde in 1555 een catechismus samen over de geloofsleer. Koning Filips II schreef in 1557 deze catechismus in de Nederlanden voor, met uitsluiting van alle andere katholieke leerboeken. Deze Bossche druk van Canisius gaat over brieven en evangelielezingen voor zon- en feestdagen in de kerk.

Bossche boekbedrijven drukten en gaven boeken uit voor de jezuiten

Dertien uitgaven drukten de drie Bossche Scheffers voor de jezuiten. Dit waren de eerste boeken voor jezuiten in Nederland tijdens de zeventiende eeuw. Het betrof de volgende publicaties: drie edities van de catechismus, bezorgd door de in Delft werkzame jezuïet Lodewijk Makeblijde (1565-1630) uit Poperinge; drie edities van de uitleg van de mis door de in Brussel als kanselredenaar werkzame Utrechtse jezuïet Johannes van Gouda (1571-1630); een verslag van de Zuidnederlandse jezuïet Nicolas Trigault (1577-1628), die net uit China was teruggekeerd; twee uitgaven voor de Mariacongregatie; een commentaar op de lezingen voor zon- en feestdagen en een catechismus, beide door de bekende Nijmeegse jezuïet Petrus Canisius (1521-1597); een polemisch geschrift van de Vlaamse jezuïet Jan David (1546-1613); en een 'spiegel van poenitentie' door een niet nader geïdentificeerde jezuïet.

Een andere Bossche drukker, Jan van Turnhout, gaf in opdracht van de Bossche jezuiten een tweetal teksten uit, geschreven door leerlingen van het college respectievelijk bij gelegenheid van het overlijden van de Bossche bisschop Gisbertius Masius in 1614 en bij het aantreden van diens opvolger Nicolaes Zoesius in 1615. Zes jaren na de opheffing van het college gaf Jan Scheffer (III) in 1635 nog een Nederlandse vertaling uit van *De navolging van Christus* volgens de editie van de Utrechtse jezuïet Heribert Rosweyde (1569-1629), een van de oprichters van het genootschap der Bollandisten. Bijzonder is dat de bekende Amsterdamse cartograaf Willem Jansz. Blaeu onder de drukkersnaam van Cornelis van Egmond uit Keulen tussen 1622 en 1631 boeken van jezuiten drukte en uitgaf. In de Brabantcollectie worden acht uitgaven bewaard, zoals de veel gebruikte 'Catechismus voor de ionckheyt van t'Shertogenbossche' van Lodewijk Makeblyde uit 1618.

Het Bossche college gaf van de 27 jezuitencolleges uit de Nederlanden tussen 1611 en 1618 vergelijkerwijs in 1616 het grootste bedrag aan bestellingen in Antwerpen uit: 373 gulden en 17 stuivers. Dit vormt

een bewijs te meer dat dit college meetelde in de Nederlanden en dat de verbouwingen van 1614 en 1615 een stap voorwaarts waren. De bibliotheek werd rijkelijk met in Antwerpen gedrukte boeken aangevuld. Verder onderzoek naar de jaarlijkse bestellingen bij de Officina kan nog meer aan het licht brengen om welke 'diverse' boeken het ging. Een interessant detail uit de journalen is bijvoorbeeld dat jezuïet Paul Scheffer op 1 september 1612 in Antwerpen de bestellingen deed. Zijn uitgeversfamilie was een bekende klant. Opvallend werden veel schoolboeken (retorica, grammatica, syntaxis, et cetera) op 5 september 1614 besteld. Dit was niet vreemd, omdat het nieuwe schooljaar altijd rond Bamis (1 oktober) begon. De laatste bestelling van het college in Antwerpen was op 13 maart 1628: een grammatica van Clenardus voor 9 stuivers.

De Bossche kloosterlingen hadden vrije toegang tot de *libraria maior* ofwel de kloosterbibliotheek. Hierin stonden de theologische en ascetische boeken, zoals

---

De preken van de jezuiten in de stad bevielen de plebaan, een oud-jezuïet, niet.

---

die van de kerkvaders en de jezuitentheologen. Daarnaast was de *libraria minor* ofwel de lerarenbibliotheek. Woordenboeken, commentaren op klassieke auteurs, boeken over oude geschiedenis en mythologie, retorica, Latijnse en Griekse schrijvers en de werken van humanisten, deze boeken mochten de leerlingen inzien en lenen.

Zeven karren

De stad 's-Hertogenbosch gaf zich na ruim vier maanden op 14 september 1629 over aan de Republiek. Het jezuitencollege werd direct gesloten en opgeheven. Drie dagen later vertrokken 22 Bossche jezuiten, eerder dan afgesproken, op karren uit de stad. Zeven karren waren beladen met huisraad en boeken. Ze gingen over Breda naar Antwerpen. De boeken uit de *libraria minor* kwamen terecht in het Antwerpse college, die uit *bibliotheca maior* gingen naar Brussel. De bloei van het college was voorbij. De meeste leerlingen waren

al voor het beleg in mei vertrokken. Het werd stil aan de Verwersstraat. Drie paters mochten na 17 september 1629 in de Meierij nog blijven om zaken verder te regelen. Dit waren Arnoldus Bylers, de 'praefectus spiritus' van het college, procurator Gerardus Otthonis en minister Gulielmus van der Meer. Zij verleenden zielzorg aan de 'ontheemde' katholieken. Een jaargeld werd zelfs voor hen vastgesteld, waarmee de confiscatie van de bezittingen van het Bossche jezuïetencollege werd vergoed. Zij keerden allen drie in 's-Hertogenbosch terug en hadden in de Verwersstraat, de Putstraat, Kerkstraat en Achter de Tolburg een gebedskapel. Dat was niet zonder gevaar. Pater Otthonis werd op 24 maart 1631 gevangengenomen en na zes maanden bevrijd. Hij weigerde voor zichzelf losgeld te laten betalen. Pater Otthonis vertrok naar de vrije heerlijkheid Ravenstein, waar meer Bossche jezuïeten verbleven. Pater Bylers werd in 1632 tijdens een mis overvallen en gevangen genomen. Hij werd tegen een losgeld van 600 gulden vrijgekocht. De jezuïeten gaven niet op en bleven in hun schuilkerken missen opdragen.

Het leegstaande jezuïetenklooster aan de Verwersstraat werd in 1630 de nieuwe woning van gouverneur Johan Wolfert van Brederode. De Raad van State eigende zich de drie woningen De Cluijt, De Pauw en De Grote Ketel toe. De wet was verzet. Een nieuwe gereformeerde stedelijke Latijnse school werd elders in de stad geopend. Deze school kwam in het voormalige Arme Fraterhuis aan de Schilderstraat en telde tussen de 100 en 200 leerlingen. Ze zou niet de omvang bereiken en evenmin de allure van het Bossche jezuïetencollege overtreffen. Tijdens een reis van Balthasar Moretus II en zijn twee zonen in 1668 naar 's-Hertogenbosch stonden de Antwerpenaren vol verwondering voor het nieuwe gouverneurshuis aan de Verwersstraat. Ze haalden toen herinneringen op aan 'het Collegie der Societeyt Jesu', waaraan ze vroeger veel boeken hadden geleverd. B

Met dank aan Paul Begheyn, Joep van Gennip, Ad Hartjes, Ad van Pinxteren en Hans van de Ven.

Bronnen:

Museum Plantin-Moretus Archief Grand livre (inv. nr. 128)
 F. van Hoeck, 'Schets van de geschiedenis der Jezuïeten in Nederland', Nijmegen 1940.
 M.A. Nauwelaerts, 'Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629', Tilburg 1974, pp. 290-309
 G.J.W. Steijns, 'Inventaris van het archief van het jezuïetencollege (1609-1629) te 's-Hertogenbosch', 's-Hertogenbosch 1980.
 C.J.A. van den Oord, 'Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650. Een onderzoek naar de betekenissen van de Bossche boekdrukkers, uitgevers en librariërs voor het regionale socio-culturele leven', Tilburg 1984.
 P. Begheyn, 'Uitgaven van jezuïeten in de Noordelijke Nederlanden 1601-1650', in: De Zeventiende Eeuw 13 (1997) pp 293-305.
 P. Begheyn, 'Jesuit Books in the Dutch Republic and its Generality Lands, Leiden 2017.
 J. van Gennip, 'Controversen in Context. Een comparatief onderzoek naar de Nederlandstalige controversepublicaties van de jezuïeten in de zeventiende-eeuwse Republiek', Hilversum 2014.
 F. van Gaal, R. Kok en K. van den Oord, 'Gehavend en vernederd. 's-Hertogenbosch in de Tachtigjarige Oorlog', 's-Hertogenbosch 2024.

Cultuur

Muzikale ontmoeting in het Jheronimus Bosch Art Center

Waar de klanken van het Binnendiezekoor gewoonlijk de seizoensopening van de Binnendieze markeren, zoekt het koor op zaterdag 25 april het indrukwekkende decor van het Jheronimus Bosch Art Center op. Tijdens een groots opgezet voorjaarsconcert slaat het koor de handen ineen met muzikale vrienden uit binnen- en buitenland.

Het belooft een bijzondere avond te worden in het teken van ontmoeting en meerstemmigheid. Het Binnendiezekoor deelt het podium met het Scheldeloodsenkoor uit Vlissingen, het Koninklijk 's-Hertogenbosch Mannenkoor en de band Het Zinkend Schip. Een gevarieerd programma dat de harten van menig muzikliefhebber sneller zal doen kloppen. Het concert vangt aan om 19.30 uur.

Stemmen gezocht

Het vierstemmige Binnendiezekoor, dat wekelijks onder de bezielende leiding van dirigente Annet Vervoort repeteert, is op zoek naar nieuwe stemmen. Enthousiaste zangers en zangeressen die de passie voor koorzang delen, zijn van harte uitgenodigd om de gelederen te komen versterken. Er wordt elke maandagmiddag van 13.30 tot 15.30 uur gerepeteerd in Wijkgebouw De Slinger.

Welkom bij de repetitie

Wie de sfeer wil proeven of een repetitie wil bijwonen, kan contact opnemen met voorzitter Andrea Bonvanie via 06-23714267 of per e-mail: andrea.bonvanie@gmail.com. Nieuwe leden zijn meer dan welkom om dit Bossche koor te komen versterken. B

Gebeurde dat echt allemaal h er, bij  ns voor de deur?

Hoe verging het Bosschenaren in de jaren 1944/1945, tijd van oorlogsgeweld, angst voor granaten en VI's, gebrek aan alles, onzekerheid over afwezige familieleden en over de toekomst? Hans en Jean-Pierre van Noorden, destijds wonend in de wijk Vughterpoort, noteerden het nauwgezet, van dag tot dag. De lezer van hun dagboek ziet ademloos toe.

In de zomer van 2024 – de stad ging voor de tachtigste keer de bevrijding in oktober 1944 herdenken – dacht Elly van Noorden: hee, bij mijn moeder thuis ligt nog een dagboek uit de oorlog van mijn oom Hans en mijn bonpapa (grootvader). Zij besloot de met 'kriebelig handschrift' beschreven schriftjes nog eens te lezen, uit te typen en te verwerken tot een leesbaar boek voor een groter publiek.

Erfgoed 's-Hertogenbosch beschikte al over 47 dagboeken over de laatste oorlogsmoanden, met name de bevrijding van de stad eind 1944. De onlangs aan Erfgoed overgedragen schriftjes zijn dus het 48ste. Maar het is extra bijzonder omdat de dagboekanteekeningen doorlopen tot na de bevrijding van de rest van Nederland. Elly van Noorden heeft er met medewerking van René Kok een indrukwekkend boek van gemaakt, voorzien van heel veel beeldmateriaal uit de beschreven periode.

De familie Van Noorden woonde in 1944/1945 aan de Vughterweg 33. Vader Jean-Pierre, grootvader (bonpapa) van Elly, moeder Kunegonda of Daisy, en hun zonen Hans, Ward, Max (de latere notaris, vader van Elly) en Rob. De twee oudste zonen Pieter en Huib waren beiden stuurman op de passagiersvaart en koopvaardij en tijdens de oorlogsjaren van hun familie

gescheiden, hetgeen op zichzelf ook al veel onzekerheid gaf.

Hans, destijds 24 jaar, begon het dagboek op 16 september 1944, toen de bevrijding aanstaande leek. Het dagboek werd vanaf 25 oktober voortgezet door vader Jean-Pierre. Soms is de toon luchtig of zelfs olijk, bijvoorbeeld waar over 'mofjes' wordt gesproken, of over Engelse 'jagertjes' (jachtbommenwerpers). Maar de dagboeknotities van Jean-Pierre en Hans van Noorden gaan over ernstige zaken, het bijna voortdurende gevaar van granaten van Duitse of geallieerde zijde, het gebrek aan water, levensmiddelen, gas en elektriciteit, onzekerheid over wat er kon gebeuren, de angst voor Duitse VI's (vliegende bommen), de

De familie Van Noorden circa 1950. Op de achterste rij van links naar rechts Noor en Ward, Marieke en Max, Rob, Huib en Hans. Vooraan van links naar rechts vader Jean-Pierre (bonpapa), twee kleindochters, Sylvia en Pieter, en moeder Kunegonda (Daisy/bonmama). (Privécollectie)

Het zogenoemde bruggetje van Doorenbosch over de Dommel naar het Bossche Broek, ter hoogte van Vughterweg 4 en 6, werd in september 1944 door de Duitsers vernietigd. Het is nooit hersteld. Nu is daar vlakbij een voetgangerspontje. (Foto Gérard Korst, Erfgoed 's-Hertogenbosch 0052993)

voortdurende vrees dat de Duitsers de Vughterbrug tot ontploffing zouden brengen, wat uiteindelijk ook zou gebeuren, de vele ruiten en dakpannen die sneuvelden, het verblijf en zelfs overnachten in kelders onder de huizen.

En dan vielen er ook nog doden en gewonden in de wijk. In het plantsoentje aan de Willem van Oranjelaan worden nog steeds (nu om de vijf jaar) herdenkingen gehouden bij het grafmonumentje voor wijkbewoners Harrie Rovers en Jacques Verhees.

Het is na meer dan tachtig jaar vrede in onze stad bijna verbijsterend te lezen wat de Bosschenaren allemaal moesten doorstaan. En wanneer je het dagboek leest als huidige bewoner van de Vughterpoort – dat ben ik toevallig – komt het helemáál bij je binnen. Je vraagt je geschrokken en onthutst af: Gebeurde dat echt allemaal hiér, bij óns voor de deur?

Met toestemming van Elly van Noorden, die het copyright bezit, plaatsen we hieronder een aantal passages uit het dagboek, die we voorzien van een korte toelichting.

Nergensramen (zondag 24 september 1944)

Om 8 uur gingen we naar onze nieuwe kerk die voor de parochie 'Nergensramen' bij de familie Karthaus is geïmproviseerd. Het was een intiem en ingetogen offer.

Iedereen werkte 100% mee om alles zo goed mogelijk te laten verlopen. Het te communie gaan was tamelijk moeilijk daar we voor een doek op de grond moesten knielen en pal achter je mensen stonden. Om 9 uur werd de tweede Mis gelezen, zodat de ± 400 mensen die voor een kerkgang in aanmerking komen in onze parochie Nergensramen hun zondagsplicht konden vervullen. De laatste zondagen was vooral bij de mannen er de klad in gekomen, daar er iedere zondag kans bestond dat zij opgepikt zouden worden om voor de mof kuiltjes te gaan graven. Daar bedankt eenieder natuurlijk voor.

Vanaf zaterdag 16 september werd de stad regelmatig door geallieerde jachtbommenwerpers bestookt. Doelwit waren onder andere treinen voor Duits troepentransport bij het spoorwegstation. De daar vlakbij gelegen wijk Vughterpoort kreeg er veel van mee. Van de huizen aan Vughterweg en Willem van Oranjelaan sneuvelden vele ruiten. Dat zou nog maandenlang doorgaan. Vandaar de geuzennaam Nergensramen die de wijkbewoners gaven aan hun tijdelijke parochie. Mgr. Th. van Roosmalen, emeritus bisschop van Suriname, droeg in het huis van de familie Karthaus aan de Vughterweg 15 de H. Mis op. De bisschop was op verlof in Nederland, kon door de oorlog niet terug, en logeerde hoogstwaarschijnlijk in een huis van de familie De Gruyter aan de Willem van Oranjelaan.

Overhemd en ondergoed (dinsdag 10 oktober 1944)

Mevrouw Staal weet te vertellen dat binnenkort alle mannelijke personen een overhemd en een stel ondergoed moeten inleveren. Optimisten zeggen, dat als we de moffen nog een maand hier hebben, dat we dan niets meer bezitten. Bij ons in 's-Hertogenbosch gaat het nog enigszins maar hoe is het in 't noorden, waar de N.S.B., landwacht en dergelijke ploerten hun willekeur kunnen botvieren. Armer dan Job zal Nederland uit deze oorlog opduiken.

Er was aan veel gebrek, onder andere aan brandstof om te koken en het huis te verwarmen. Levensmiddelen waren op de bon. In de stad was een gaarkeuken, waar een groep jonge wijkbewoners ('de klup') maaltijden haalden voor hun buurtgenoten.

De Vughterbrug (dinsdag 24 oktober)

De 'klup' heeft juist voor scheepsbeschuit gezorgd, zodat we als de brug klapt toch nog te eten hebben. En inderdaad de brug klapt 's avonds na het eten om ± 7 uur. We hadden weer met kaarslicht zitten eten daar de elektriciteit weer eens weg is.

Juist als ik de hoorn van m'n radio wil opnemen krijg ik een zucht over m'n hoofd en vallen de 'zuipflessen' (vermoedelijk lege bierflessen) om. Dan komt er een regen van gruis op de weg neer. Ik zoek dekking tegen de achtermuur van m'n kamer daar ik bang ben dat er halve bruggen door de koekoek heen vallen. Iedereen brult dan dat de brug geknald is. Vader en ik gaan dan de schade in huis opnemen. Beneden zijn de sluitingen van de openslaande deuren kapot, ook het slot van de voordeur. Het raam in de badkamer is naar z'n grootje. De volgende dag 's morgens blijkt

Portret van Th. van Roosmalen, de emeritus bisschop van Suriname. Hij logeerde in de wijk en droeg in het huis Vughterweg 15 regelmatig de H. Mis op voor de wijkbewoners. Zij konden ook bij hem biechten. (Fotopersbureau Het Zuiden, Erfgoed 's-Hertogenbosch 0048741)

ook ons dak een opdoffer te hebben gehad.

Al wekenlang was er in de wijk sprake van dat de Duitsers met springstof de Vughterbrug in de lucht zouden laten vliegen, zodat de bevrijders vanuit het zuiden niet zo makkelijk de stad in konden. Uiteindelijk gebeurde dat dus 24 oktober. De wijk Vughterpoort was tijdelijk compleet afgesloten van de stad.

Dodelijke slachtoffers (woensdag 25 oktober)

Even voordat Max terug was gekomen, was Arie Tervoort jr. in een zenuwachtige spanning binnen komen vallen. Hij had scherven op zijn stalen helm (luchtbescherming) gekregen van een granaat die in zijn nabijheid ontploft was. Hij kon toen nog niet beseffen dat bij dezelfde ontploffing een tweetal van zijn medewerkers namelijk Harry Rovers en Jacques Verhees dodelijk werden getroffen, terwijl Jan Kocken een ernstige verwonding opliep. Mgr. Van Roosmalen was, ook al gierden de granaten, aanstonds bereid ter plaatse van het ongeval de slachtoffers van het Heilig Oliesel te voorzien.

Mgr. Van Roosmalen leidde een paar dagen later ook de uitvaart van de twee dodelijke slachtoffers. De 22-jarige Harrie Rovers en de 16-jarige Jacques Verhees woonden aan de Willem van Oranjelaan. Zij werden getroffen toen ze andere bewoners hielpen te verhuizen naar een veiliger stek. Ze werden begraven op het plantsoentje in de laan, en zijn later nooit herbegraven. Later is hier het grafmonumentje 'Sint-Joris en de draak' opgericht, met verwijzing naar de verkenners waarvan zij lid waren, net als veel andere jongens van de 'klup'.

Gebrek aan water (zaterdag 28 oktober 1944)

Nog steeds lag het granaatvuur der Duitsers over de Vughterweg. In een matig tempo van 3 uur 's nachts tot bij half acht 's morgens kwamen ze neervallen. Het viel evenwel op dat het aantal blindgangers zeer hoog was. Zou dit zijn toe te schrijven aan de sabotage van de buitenlandse arbeiders in Duitsland? Niettemin hadden de scherven nog kans gezien onze emmers en teilen die buiten stonden te doorboren. Was dat even wat. Het Dommelwater, dat we met veel moeite iedere morgen gaan halen, immers door het springen van de brug hebben we geen leidingwater meer, was gedeeltelijk weggevoerd. Max die zich met balen van water bezighoudt, was zeer verontwaardigd. De hele vaten werden nu achter een paar dwarsliggers opgeborgen om verder onheil te voorkomen. Dit is een mooie gelegenheid om nog vast te leggen, dat de W.C. speciale zorg vereiste nu doorspoelen niet mogelijk was.

Woonhuis
Vughterweg 6 van
de familie Tervoort
in oktoberr 1944.
Schade aan vooral de
voordeur en ramen,
puin van boven ligt
voor de voordeur.
Het huis was nadien
onbewoonbaar.
(Fotopersbureau
Het Zuiden, Erfgoed
's-Hertogenbosch
0003469)

Drinkwater hadden we in de badkuip opgespaard, doch daarmee moest spaarzaam worden omgesprongen.

De dwarsliggers waarover de vaten werden opgeborgen waren spoorbielzen, die buurtbewoners bij de kapotgeschoten en nu onbruikbare spoorrails vandaan hadden gehaald.

Een deels verwoeste stad (maandag 30 oktober 1944)

In de middag bezocht ik van de verwoeste stad Markt, Hooge Steenweg, Vischstraat, Stationsweg en Sint-Janssingel. C&A bleek veel glasschade te hebben. Lobengrin, Hönkemöller Lexis en de slagerij Cornelissen zijn totaal uitgebrand. De Ruischepoort en het pand rechts ernaast hebben veel geleden.

De drogisterij Verbees en de lunchroom van der Zijde zijn grotendeels vernield. Het blok Karrestraat, Vischstraat, Kruisstraat, Korenbrugstraatje is door brand verdwenen. Voor Royal staat een uitgebrande Engelse tank. De Amsterdamse bank is zwaar beschadigd. De Wilhelminabrug is grondig beschadigd; een hulpbrug is aanwezig. In de verte staan de geblakerde puinhopen van het station.

Op 29 oktober was naast de resten van de ontplofte Vughterbrug een noodbrug geplaatst, waardoor de stad weer beter bereikbaar was. Het was gewone burgers op dat moment nog verboden bruggen in de stad te

passeren, maar na veel heen-en-weergepraat kreeg Jean-Pierre van Noorden toch toestemming in de stad een kijkje te nemen.

Waterverzorgers (vrijdag 10 november)

De waterverzorgers hebben weten te bereiken dat een brandslang van de vrijwillige luchtbescherming van onze buurt over het rechter (oostelijk) voetbruggetje van de hulpbrug mag worden gelegd. Het verstrekken van water is daardoor eenvoudiger geworden. De consumenten moeten zich nu echter getroosten naar de bron te gaan. Als vanouds zullen de burens elkaar daar ontmoeten en het nieuws van de dag zal daar worden verhandeld, echt knus.

Het gebrek aan leidingwater bleef wekenlang een probleem. Wassen deden de wijkbewoners met Dommelwater, meldt het dagboek nog. Elke ochtend werd een nieuwe voorraad gehaald. Ook om de WC's door te kunnen spoelen.

Het is na meer dan tachtig jaar vrede in onze stad bijna verbijsterend te lezen wat de Bosschenaren allemaal moesten doorstaan

---

Grote onzekerheid (maandag 1 januari 1945)

In de namiddag namen we hevige ontploffingen waar, een bombardement waarschijnlijk. In noordelijke richting zwarte wolkjes van zwaar afweergeschut en snel voortjagende vliegtuigen. Volgens sommige Polen was het Duits afweergeschut vurende op aanvallende Britse bommenwerpers. Waarschijnlijk speelde alles zich af boven de Bommelerwaard. Langdurig gerommel in de verte en het blaffen van batterijen meer in de nabijheid was bij tussenpauzes merkbaar. De oorlog is nog niet uit. Zou 1945 nog de lang begeerde vrede komen

brengen? We hebben het elkander toegewenst vandaag. Och, waren wensen tastbare werkelijkheid! Wat zou de wereld er anders uitzien! Zouden dan de mensen beter en gelukkig zijn?

De stad 's-Hertogenbosch mocht dan eind oktober wel bevrijd zijn, de oorlog zelf woedde maanden later nog in alle hevigheid. Tijdens de jaarwisseling was het nog volkomen onzeker wanneer de ellende voor de Bosschenaren eindelijk voorbij zou zijn.

Vliegende bom in de polder (zaterdag 13 januari 1945)

Men mag de dag niet loven voor het avond is. Terwijl ik m'n preparatieven neem om mij voor de tweede maal te scheren, 't was ongeveer 10 uur in de avond, staakt in de verte een aankomende vliegende bom z'n geraas. Hans en ik bezien elkaar veelbetekenend. Moeder is verdiept in haar lectuur. We luisteren scherp en tellen langzaam, te langzaam naar ik meen, een en dertig... twee en dertig... Een angstig suizen, overgaand in gieren, steeds naderbij komend..., een heftige klap alsof het huis met inboud wordt opgenomen en neergekwakt, de overgordijnen staan bol, glasruiten rinkelen, de openslaande deuren vliegen open, dakpannen ploffen neer, en regen van ploffende voorwerpen (het bleken achteraf neervallende weggeslingerde aardkluiten geweest te zijn), dan is alles doodstil. We bezien elkaar. We leven nog allemaal. Max, pas naar bed gegaan, en Rob, reeds enige tijd boven, melden zich. Laten we Onze Lieve Heer danken. Diep onder de indruk van het gebeurde maak ik een kruisteken en met z'n drieën Hans, moeder en ik bidden we.....

Dat was een V1, neergekomen en ontploft in het Bossche Broek, ongeveer 250 meter bij de Van Noordens vandaan, ongeveer achter het nog steeds bestaande kruisbeeld aan de Vughterweg. Er vielen tussen de bevrijding in oktober 1944 en 5 mei 1945 nog heel veel granaten en vliegende bommen op en rond de stad, die veel (dodelijke) slachtoffers veroorzaakten en ook veel angst.

Burgers niet toegelaten (maandag 29 januari 1945)

In de afgelopen dagen werd de Parklaan en Spinhuiswal welke van de oorlogstransporten danig geleden hadden, gerepareerd, natuurlijk provisorisch. Het verkeer werd toen door de stad geleid. Om het oorlogsvervoer niet te storen prijken overal bordjes 'Burgers niet toegelaten op deze weg'. Er werd soms wel dan niet de hand aan gehouden. Ook op buitenwegen waren ze lastig. Vandaag echter werd opgetreden. Het langzame verkeer

moest absoluut van de weg. De fietsen mochten zich nog op het trottoir voortbewegen en daar waar het rijwielpad zich achter de bomen bevindt. Het snelle verkeer (met kar en paard) van Vught moest langs de binnenwegen naar de stad ploeteren. De hoofdwegen worden geheel opgeëist voor het oorlogsvervoer!

Nederland aan de overzijde van de Maas was nog steeds bezet. Het dagelijks leven kwam maar heel langzaam weer op gang.

Eerste noodovergang over de Dommel bij de Vughterbrug, nadat terugtrekkende Duitse troepen deze op 24 oktober 1944 hadden opgeblazen. (Foto Gérard Korst, Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0052996)

Zuiveringscommissie (vrijdag 23 februari 1945)

Is er nog kans dat ik voor een zuiveringscommissie moet verschijnen? Het schijnt dat een door de Directeur-Generaal van Rijkswaterstaat gedicteerde vragenlijst daar aanleiding toe kan leveren. De vragenlijst, die dienstig moet zijn om waterschapsambtenaren tegen tewerkstelling in Duitsland te behoeden, omvatte onder andere: Is de gegadigde lid van de N.S.B.? Die vraag stellen wordt onvaderlands betiteld! 't Is maar een weet. Kome wat wil. Ik wil gaarne ook eens vakantie hebben, indien men het nodig oordele. Ik zal me gaarne aan vakantie onderwerpen, als het dan moet.

Jean-Pierre van Noorden was in het dagelijks leven Hoofd Ingenieur Directeur van de Provinciale Waterstaat. Vanwege deze functie als hoge ambtenaar bij de provincie in bezettingstijd vreesde Van Noorden na de bevrijding kennelijk ook even, naar later bleek ten onrechte, dat hij bij een zuiveringscommissie verant-

Oktober 1944. Een eenzame 'Tommie' loopt op de Willemsbrug in de richting van de verwoeste wijk Lombok. (Fotograaf onbekend, collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch 0072758)

woording zou moeten afleggen over de vragenlijst met de 'onvaderlandse vraag', die onder zijn verantwoordelijkheid was voorgelegd aan de waterschapsambtenaren. In het dagboek schreef hij er laconiek over.

Volgens de Bossche historicus René Kok, die als redacteur aan de uitgave van het dagboek meewerkte, was de achtergrond van Van Noordens opmerkingen mogelijk dat NSB-leden gemakkelijker aan tewerkstelling in Duitsland zouden kunnen ontkomen, mede door contacten met de plaatselijke NSB. "Maar daar moet je dan wel bij bedenken dat NSB'ers vaak kózen voor vrijwillig werken of vechten in Duitsland."

Churchill en Montgomery (zondag 4 maart 1945)

Nog steeds worden granaten op onze stad afgevuurd. Zo ook vandaag. Churchill, vergezeld van generaal Montgomery en generaal Crerar, passeerden vanmorgen voor het afleggen van een bezoek aan het front tussen Maas en Rijn. In de Hinthamerstraat werden hun bloemen aangeboden. Dit was op de terugweg. Even nadat ze bij ons passeerden, waarvan we dankzij onze gedwongen afduistering vanwege het ontploffen van de V1 van 13 januari niets anders hadden bemerkt dan het sirenegegil van begeleidende jeeps, vielen er granaten. Ze zijn neergekomen op de samenkomst van

Vughterweg eind oktober 1944. Vanuit de richting Vught aanrollende colonne geallieerde Crocodile-tanks voor het testen van de ter plaatse geslagen tweede baileybrug. (Foto Gérard Korst, Erfgoed 's-Hertogenbosch 0053001)

Noremborgstraat en Citadellaan. De dienst van de Gereformeerde kerk in de Jan Heinsstraat was net beëindigd. De deelnemers begaven zich huiswaarts. Onder ben waren enkele getroffen.

De Britse regeringsleider Winston Churchill en opperbevelhebber veldmaarschalk Montgomery, hoofdrolspelers tijdens de Tweede Wereldoorlog, waren dus in 's-Hertogenbosch! Waarschijnlijk kwamen ze via Vughterweg en Vughterstraat de stad binnen om die via de Markt en Hinthamerstraat weer te verlaten, en namen ze 's avonds dezelfde route terug.

Advies aan Wilhelmina (dinsdag 20 maart 1945)

Elk van de aanwezigen werd aan de Koningin voorgesteld en met elk van hen wisselde ze enkele woorden. Ik had de gelegenheid er de aandacht op te vestigen, dat het onderhouden van het uitgebreide provinciale wegennet tot mijn taak behoort en deze thans herstelling behoeft. "Daar zorgden de Engelsen thans voor", merkte Hare Majesteit op. Inderdaad was dit het geval, doch van mijn kant werden de nodige inlichtingen verschaft en bovendien werden toch onder leiding van mijn dienst werken aan de wegen uitgevoerd. Hare Majesteit wenste succes met de wederopbouw van de verschillende waterstaatswerken.

Vanwege zijn functie bij de provincie was Jean-Pierre van Noorden van veel bestuurszaken op de hoogte, en een van de genodigden in het stadhuis bij het bezoek van koningin Wilhelmina aan de stad op 20 maart. Een bezoek dat best gevaarlijk was, omdat de Duitsers vanaf de overzijde van de Maas [bet nog bezette deel van Nederland] nog steeds de stad beschoten. Zes doden en een tiental gewonden vielen die middag bij

Het Stationsplein met de drakenfontein. Links de noordelijke vleugel van het verder verwoeste station, rechts wat over was van de panden aan het Stationsplein. Onder andere van Hotel du Commerce stonden alleen de muren nog overeind. (Fotopersbureau Het Zuiden, Erfgoed 's-Hertogenbosch 0002680)

een beschieting van de Bossche Markt, enkele uren nadat vele honderden mensen de koningin daar hadden toegejuicht.

Het was trouwens niet de eerste keer dat de familie Van Noorden direct met leden van het Koninklijk Huis in aanraking was gekomen. Zoon Hans had op 4 november 1944, dus kort na de bevrijding 9 van de stad, de eer en 'het ongekende genot gehad' om naast de prins in de auto te zitten en om de weg te wijzen van het stadhuis naar de Wolvenhoek. 'Informerend naar Juliaantje en de prinsesjes vernam hij dat de koninklijke familie het best maakte', noteerde vader Jean-Pierre in het dagboek.

Uit volle borst het volkslied (vrijdag 4 mei 1945)

Omstreeks 10 minuten voor 9 uur 's avonds, als het gewone avondgezelschap van vrienden die moeders verjaardag komen gedenken in levendig gesprek is gewikkeld, steekt Jan Tervoort jr. z'n hoofd binnen de deur met de mededeling dat de radio heeft medegedeeld dat overeenstemming is verkregen omtrent capitulatie van de vesting Holland. We schakelen in voor het nieuws in het kort van 9 uur en jazeker...

...Voor Nederland is daarmee de strijd geëindigd. Na deze mededeling wordt ons volkslied gespeeld, we stemmen daarmee in en zingen uit volle borst mee. Het lang verwachte is thans werkelijkheid geworden. De vlag wordt tevoorschijn gehaald en gebesen.

De destijds bijna 13-jarige Jan Tervoort bracht het goede nieuws over het einde dus binnen bij de vrienden van zijn ouders aan Vughterweg 33. De familie Tervoort, wonend aan de Vughterweg 6, had vele weken bij de familie Van Noorden gebivakkeerd omdat het in het vlak bij de Vughterbrug gelegen en beschadigde eigen huis te gevaarlijk was. De jonge Jan Tervoort zou door tal van activiteiten later een bekende Bosschenaar worden, onder andere als hofpianist van Oeteldonk. Zijn zoon Hans schrijft nu (onder andere) columns in Bossche Kringen.

Koningin Wilhelmina (rechts) op het beschadigde bordes van het stadhuis op 20 maart 1945. Enkele uren na haar bezoek bestookten de Duitsers de Markt met granaten. Er vielen zes doden en een tiental gewonden. (Fotograaf onbekend, collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch 0078657)

Informatie

Bevrijd, maar nog geen vrede. Dagboek van de bevrijding van 's-Hertogenbosch 16 september 1944 tot 7 mei 1945. Voor 24,95 euro te koop bij boekhandel Adr. Heinen en Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch aan de Parade.

Grondlegger van de Kunst der „Oeteldonksche emosie”

„Muziek is emotie”. Dat weten Oeteldonkers als geen ander. Met tranen in de ogen wordt het Oeteldonks volkslied te gelegener tijd meegezongen. Wie was de componist van dit lied? Wie was Hanes Krassert? Daarover gaat onderstaand artikel dat een inkijsje geeft in het 11x11+11+11=143 jaar jonge lied..

Ene Gradje brengt een ode aan de grondlegger van de ‘Oeteldonkse emosie’:

"Muziek beroert mensen in vreugd of verdriet. Het geeft een bepaald gevoel, dat bij een (speciale) gebeurtenis hoort. Zo ook bij 't Carnaval én zeker bij 't Carnaval in 's-Hertogenbosch - in Oeteldonk! Dan heb je te maken met de „Oeteldonksche emosie”. Menig Oeteldonker kent vele liederen; neuriet of zingt ze zelfs uit volle borst mee. Dat is al zeker het geval bij het *Oeteldonks Volkslied* waarbij het hoofddekseel ter hand wordt genomen uit respect; uit emotie: „Oeteldonks emosie”. Wie heeft dit prachtstuk dan toch gecomponeerd? De namen Hanes Krassert als componist en Driek Pakaon

als tekstschrijver daarbij kennen we uit de overlevering. Driek Pakaon als Veldwachter van Oeteldonk is ook nu nog een bekend personen binnen de Oeteldonkse gelederen: een lid van de familie Stolzenbach; in 1882 was er „dun urste”: Frans Stolzenbach."

Pronkjuweel

In het begin van de historie der *Oeteldonksche Club van 1882* en daarmee de huidige Carnaval in de hoofdstad van Noord-Brabant bestond er nog geen pakkend Volkslied, zoals we het ‘Pronkjuweel’ der volksliederen nu kennen. In 1884 kwam dit lied uit handen van een zekere Hanes Krassert, waar onze Driek Pakaon mooie woorden aan toe had gedicht. Hanes Krassert als “Maotslaonder van den Oeteldonk” pende reeds wat carnavaleske muziekstukken op papier. 't “Grotte Spektaokelmarsch” vond al plaats op “vastenaovensdag” 5 februari 1883. Blijkbaar ook een uitstekend pamflet dat tegen “60 cents” verkrijgbaar was bij muziekhandel Mosmans, zelfs voor heel Nederland! Later componeerde Hanes Krassert ook de *Oeteldonksche Marsch* (1885) en *Een avond in Oeteldonk* (1887).

Terug naar het Oeteldonks Volkslied, dat voor het eerst ten gehore is gebracht op Carnavalszondag 24 februari 1884. Het werd aangekondigd in de advertentie bij Het nieuws van den dag op dinsdag 19 februari 1884. Hierbij wordt Hanes Krassert als componist genoemd. Een mooie traditie is geboren, die voortduurt tot op de dag van vandaag. De woorden van Driek Pakaon waren op papier gezet:

Martinus Bouwman in 1898. Wikimedia Commons.

*O, Pronkjuweel van heel deez' Aard,
 Ons dierbaar Oeteldonk,
 Door niets en nimmer evenaard,
 Geen naam, die schooner klonk! (bis)
 Waar is op gansch het wereldrond
 Een waterrij moeras,
 Zóó schoon als, waar onz' wieg eens stond,
 De Oeteldonsche plas? (bis)
 Wat vrucht'bre akkers, rijk beplant
 met knollen en radijs,
 Wat bergen van het schoonste zand
 in 't Noordbrabantsch Paradijs! (bis)
 Een wijs bestuur, dat spreekt van zelf,
 voegt aan zoo'n lustwarand!
 De Oeteldonsche „Raad van Elf”,
 wordt gek haast van verstand! (bis)
 En eens in 't jaar, met Carnaval,
 viert men bij zang en glas,
 een jolig, prettig narrenfeest,
 in 't waterrij moeras! (bis)
 Bescherm, O Prins, de Carnaval,
 dit Oeteldonsche feest,
 Dan heerscht er vreugde overal,
 naar lichaam en naar geest! (bis)*

Martinus Bouman

Hanes Krassert was een pseudoniem van Martinus Bouman. Hij werd geboren op 29 oktober 1858 in 's-Hertogenbosch in een muzikale familie. Dat Martinus zich mengde in carnavalssferen, moge duidelijk zijn. Hij werkte al vroeg als muziekleraar. In 1883 gaat Martinus naar Utrecht en in 1887 gaat hij werken in Gouda. Hij componeerde verscheidene muziekstukken.

Martinus werkte in beide plaatsen als muziekleraar en was tevens directeur van een muziekschool en enkele zangverenigingen. Hij ontmoette zijn geliefde vrouw Alida Hulstkamp uit Rotterdam, geboren 25 mei 1870. Ze trouwden op 20 juli 1893 in Rotterdam. Samen kregen ze drie kinderen: Louise Cato (geboren 22 mei 1894), Henri Johan (geboren 23 april 1896) en Martinus Antonius Marie (geboren 5 mei 1899). Een mooi muzikaal gezin waar hij ook verder aan muziekstukken werkte zoals de opera's *De Tempeliers* en *Meilief van Gulpen*. Martinus Bouman stierf op 11 mei 1901 in Gouda. Zijn pronkstukken blijven gelukkig bewaard en zeker vol „emosie” in de harten van menig Oeteldonker!

Alida Hulstkamp sterft op 20 november 1933 in Gouda, als eigenaresse van een muziekhandel, die passie daarvoor was gelukkig gebleven!

Eerbetoon

Als eerbetoon het krantenartikel dat gepubliceerd was in het Geïllustreerd Zondagsblad voor Katholieken, Uitgave van De Tijd en De Morgenpost:

Zondag 26 mei 1901 - Martinus Bouman †

Onze nationale muzikale wereld, met name de muzikaal-dramatische kunst, heeft een gevoelig verlies geleden door het, onzen lezers reeds bekend, afsterven van een componist, die menig toonwerk van betekenis schiep en wiens fris oorspronkelijk talent nog veel voor de toekomst beloofde, van den laatstelijk te Gouda gevestigde kunstenaar Martinus Bouman.

Bouman werd den 29sten oktober 1858 te 's-Hertogenbosch uit katholieke ouders geboren. Veel aanleg voor muziek blijkende te bezitten, en dien weg ook op willende, was hij achtereenvolgens leerling van Van Bree en van Richard Hol, met welken laatsten hij vooral dweept. Reeds in 1876, dus op 18-jarigen leeftijd, zag hij zich als leraar in de muziek aangesteld aan het klein-seminarie van Kuilenburg. Twee jaren daarna vestigde hij zich weder te 's-Hertogenbosch en in 1883 vertrok hij naar Utrecht, aldaar benoemd tot organist van de Augustijnenkerk en tot directeur van de Utrechtsche Mannenzangvereniging, welke beide betrekkingen hij vier jaren daarna verwisselde met die van directeur der stedelijke muziekschool en van verschillende zangverenigingen te Gouda.

Onder de grotere toonwerken van Bouman, welke veel succes hadden, behoren genoemd zijn Leo-Cantate, waarvoor hij het kruis Pro Ecclesia et Pontice ontving, zijn Mis en, op profaan gebied, zijn Tempeliers, die een paar jaren geleden door de Nederlandse Opera meermalen werd uitgevoerd.

Zijn laatste toonwerk was weder een Opera, Meilief van Gulpen geheten, doch, om welke redenen dan ook, de compositie beantwoordde niet aan de verwachtingen der kunstwereld en viel. Bouman heeft aan een langdurige ziekte geleden, die, slechts door een kort herstel onderbroken, zijn krachtig gestel had ondermijnd en een operatie noodzakelijk maakte, welke den noodlottige afloop had, die gevreesd werd. Jammer, dat de mislukking van zijn Meilief van Gulpen de laatste dagen van den onbetwistbaar talentvolle man nog moest verbitteren. Ten minste, wie in die dagen met hem verkeerden getuigden, dat hij er diep onder leed.

De algemene deelneming, die zijn heengaan in alle muzieklovede kringen wekte, moge zijn achtergebleven echtgenote en kinderen troostrijke gedachte zijn. B

De plassen van 's-Hertogenbosch en Stedelijke ontwikkeling Orthen ⁽¹²⁾

In het vorige nummer van *Bossche Kringen* nam ik u mee naar Orthen. Tijdens het onderzoek voor dat artikel kwam ik al tot de conclusie dat er meer in Orthen had plaatsgevonden op stedenbouwkundig gebied en aan eventuele ophogingswerkzaamheden.

Gezicht op de oude rijksweg
's-Hertogenbosch - Nijmegen/Utrecht.
Rechts de Sint-Lambertuskerk met
pastorie (1928). Erfgoed 0031903.

Daarom besloot ik nader onderzoek te plegen voor een vervolgartikel.

Op de eerste plaats ben ik naar een lezing geweest van Fike van der Burght over haar boek *Orthen waar bende gebleve?*. Daarna heb ik het boek gekocht en dit ook nog eens goed doorgelezen. Het gaat over de status van Orthen toen het nog alleen gesitueerd was op de dijken Ketsheuvel, Hervensedijk en vooral op de Orthense Maasdijk. Het gaat diep in op de families, die daar woonden en hoe die moesten sappelen om het hoofd boven water te houden in de toenmalig maatschappij waarin de geestelijkheid een grote rol speelde.

Verder onderzoek

Het gaf mij echter nog geen goed beeld van de oudere geschiedenis van Orthen en de kerk die er gestaan heeft. Naar die kerk gingen de Bosschenaren in de eerste decennia van het bestaan van de stad. De kerk was namelijk de moederkerk van de parochie Sint-Jan.

Voor die oude geschiedenis heb ik twee boeken geraadpleegd en ik citeer twee belangrijke gebeurtenissen die grote invloed hebben gehad op het oude dorp Orthen.

Kroniek van Orthen. Hierin wordt het verval van het dorp Orthen beschreven tijdens de Tachtigjarige Oorlog en de verwoesting van de kerk en een groot deel van de huizen alsmede de dijken.

Orthen moedervlek van 's-Hertogenbosch. Het Rampjaar 1672: Bij de inval van de Fransen onder Lodewijk XIV in ons land besloten de Staten-Generaal, ter verdediging van de stad, de dijken in Orthen af te graven. In 1673 werden de kerk en alle huizen afgebroken. De weggegraven grond werd naar de stad vervoerd om daar de versterkingen op te hogen.

De "Dijkslaegende" (het polderbestuur) beloofde op 6 november 1680 bij te dragen in de herstelkosten van de dijken. Tevergeefs, de dijken mochten niet hersteld worden. Daarom waren de Orthenaren genoodzaakt hun huizen op de dorpsdijk (Herven, Ketsheuvel en de Orthense Maasdijk), die op grond van hun Gemeint lag, te herbouwen.

Die situatie is zo nog eeuwen geweest en wordt duidelijk beschreven in het boek *Orthen waar bende gebleve?*.

En toch ziet Orthen er nu totaal anders uit. Ik vroeg mij dus af wanneer deze verandering begon. Daarvoor heb ik dossiers van Orthen over het tijdvak 1925 tot en met 1940 opgevraagd en bestudeerd. De volgende uiteenzetting van mijn onderzoek brengt hierin duidelijkheid.

Herstel oude dorpskom door ophoging van het oude onbewoonde kerngebied

Orthen rond 1925 was historisch een oud dijkdorp en regionale gemeenschap met eigen gemeenschappelijke gronden. Het lag langs een oude belangrijke *provinciale/rijksweg* richting Utrecht die over hogere grond (dijk/zandrug) liep. Orthen werd steeds meer ingesloten

Ooievaarsnest op de schoorsteen van het klooster langs de oude rijksweg nabij de kerk van Sint-Lambertus (1927). Erfgoed 0007966.

door spoorwegen, waaronder de lijn van Utrecht naar Boxtel/'s-Hertogenbosch die nabij liep. En niet te vergeten de lijn naar Nijmegen toe. Het was een bestuurlijk onderdeel van 's-Hertogenbosch, maar had nog steeds een sterk eigen gemeenschapsleven.

De dorpsuitbreiding moest plaatsvinden op het gebied waar in het verleden de oude dorpskern lag. Deze grond stond bekend als deel van de gemeenschappelijke bezittingen van het dorp Orthen en werd onder andere gebruikt als *moestuin en landbouwgrond*. Het gebied lag vlak bij de toenmalige Rijksstraatweg naar Utrecht en was omsloten door dijken, waardoor het beter geschikt was voor landbouw dan de hoger gelegen delen en gevrijwaard van overstromingen.

In een *historische context* verwijst de *Orthense Hoven* naar *oudere gronden ten oosten van het dorp Orthen* die in vroeger tijden als goede, lager gelegen vruchtbare grond werden gebruikt. In de *negentiende eeuw* werd een deel van deze grond aangewezen voor de aanleg van een *nieuwe begraafplaats voor 's-Hertogenbosch*, omdat men buiten de stadswallen moest begraven volgens nieuwe wetgeving en de stad grond nodig had. Deze begraafplaats werd vanaf circa 1856 op een deel van de *Orthense Hoven* ingericht en in 1858 in gebruik genomen.

Het ophogen van het lager gelegen gebied voor de dorpsuitbreiding

Ik heb 40 dossiers doorgespit in de studiezaal van Erfgoed 's-Hertogenbosch om enige *duidelijkheid* te verkrijgen uit

---

De dorpsuitbreiding moest plaatsvinden op het gebied waar in het verleden de oude dorpskern lag

---

de toen nog zeer ambtelijke correspondentie voor de twee onderwerpen die binnen dit verhaal beschreven worden.

In januari 1931 heeft de wethouder van sociale zaken Manis Krijgsman een onderhoud met de hoofdamtenaar Meyer de Vries van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Landbouw gehad. Dit wordt beschreven in de nu geciteerde brief van B&W:

"In vervolg op het onderhoud, dat de Wethouder van Sociale Zaken met uw Hoofdambtenaar den Heer Meyer de Vries heeft gehad, hebben wij de eer Uwe Excellentie hierbij toe te zenden een tweetal tekeningen van de voorgenomen ophogingen in de afdeling Orthen. Het op te hogen terrein heeft een oppervlakte van ongeveer 4 HA en zal 4 meter moeten worden opgehoogd en er zal een hoeveelheid van 45.000 m³ zand moeten worden aangevoerd. Het ligt in de bedoeling dit werk zoveel mogelijk door werklozen te doen uitvoeren en zulks op de gewone wijze, onder leiding van de Nederlandse Heidemaatschappij. Het aantal werklozen stijgt den laatste

tijd zeer. Ongeveer 140 werklozen zijn geplaatst in de werkverschaffing. Beleefd verzoeken wij Uwe Excellentie in de uitvoering van het voorgeschreven werk wel de gewone rijksbijdrage in uitzicht te willen stellen."

Op 19 januari 1931 wordt een bevestiging ontvangen van de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw met het verzoek tot het opstellen van een begroting en informatie waarvoor het opgehoogde terrein zal worden gebruikt. Hiervoor wordt de directeur Gemeentewerken verzocht om deze begroting te maken in overleg met de Heidemaatschappij.

In de loop van januari 1931 wordt door de Heidemij een globale begroting gemaakt met als voorbehoud dat nog geen juiste terreinwaterpassing kon plaatsvinden, het terrein staat nog onder water. Eveneens ten gevolge van de hoge waterstand kan nog niet geheel worden nagegaan aan welke percelen in de nabijheid grond kon worden ontleend voor ophoging. Hierdoor zijn de ramingen die hierna genoemd worden, niet onbelangrijk, onzeker. Globale kosten der grondophoging worden geraamd op f. 208.000,-- bestaande uit f. 150.000,-- aan arbeidslonen en f. 58.000,-- voor kosten materialen en andere uitgaven.

Deze informatie wordt verstrekt aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw. Tevens wordt de minister geïnformeerd het vier meter op te hogen terrein later te gebruiken als bouwgrond voor herstel van de oude dorpskern. Op 3 april 1931 doet het college van B&W

Boerderijen op Heinis. Op de voorgrond een visstek 14 juni 1938). Erfgoed 0029430 (Fotopersbureau Het Zuiden).

De kerk van Sint-Lambertus (1945-1955).
Erfgoed 0004766 (Roelands, J.A.M.).

formeel het verzoek aan de Heidemaatschappij om de leiding te nemen bij de ophoging voor het herstel van de oude dorpskern.

Op 26 maart 1931 wordt een bevestiging ontvangen van de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw dat een subsidie van 40% wordt toegekend. Deze toekenning mag ook gebruikt worden voor de andere werkverschaffingsobjecten, zoals de te verleggen Rijksverkeersweg en het vergroten van de begraaf plaats.

Op 19 oktober 1931 wordt een akte opgemaakt over de verkoop van percelen hooiland te weten de *Jodenkamp*, groot drie hectaren en de percelen weiland, hooiland, putten en water, genaamd *de Koelsluis* ter gezamenlijke grootte van acht hectaren door de Commissie Orthen aan de Gemeente 's-Hertogenbosch.

Start werkzaamheden

In de loop van 1932 werd begonnen met de ontgrondings- en ophogingswerkzaamheden voor het nieuwe bouwland 'herstel oude dorpskern Orthen'. Vanaf de gebieden *Jodenkamp* en *Koelsluis* werd over de Hervensedijk / Ketsheuvel tot naast het kerkhof een spoorbaan aange-

legd voor het vervoer van dieseltrein en kiepwagentjes. Hier werd het zand gelost en via kruiwagens het terrein ingereden. Vervolgens werd het met schop en kruiwagen verspreid over het terrein.

Vooraf waren op de genoemde terreinen de teeltaard laag / de goeie grond tot een diepte van 30 centimeter verwijderd en in een depot opgeslagen. Hierna kon de onderliggende dekzandlaag, soms vermengd met wat kleilaagjes, afgegraven worden en via de kruiwagens in de kiepwagentjes gedeponeerd worden. Heidemij-medewerkers hielden toezicht op de werkverschaffingsploegen; opzichters werden intern soms 'stoklopers' genoemd. Aan dit project hebben in totaal 120 werklozen meegewerkt.

Hierna moest het zand inklinken alvorens kon worden overgegaan tot indeling van de bouwpercelen en daarna het starten met bouwen. Deed met dit niet, dan was er grote kans dat na de bouw van de huizen er scheuren zouden ontstaan door alsnog inklinken van de grond. Deze situatie heeft ook gespeeld bij aanleg van de wijk het

De Orthense Harmonie, aankondiging vijftigjarig bestaan 1928. Erfgoed 0023733.

1926: de handboog
achter café De Kup
(Jac. Mulders).
Erfgoed 0023710.

Zand. Men begon te snel met bouwen waardoor bijvoorbeeld scheuren ontstonden in kelders in de gewelven. Bij opspuiten, wat bij bijna alle uitbreidingswijken van 's-Hertogenbosch is toegepast, gebeurde dit door het natuurlijke inklinkeffect van aanvoer met water en wegzakken van het water in de bodem.

De teeltaarde uit het depot is daarna over het geëgaliseerd afgravingsterrein verspreid, mest en graszaad uitgestrooid voor een herstel van de oude percelen *Jodenkamp* en *Koesluis*.

Officieel
briefhoofd van de
Commissie Orthen.

Briefhoofd aannemersbedrijf Firma L. v. Drunen & Zonen uit 's-Hertogenbosch.

Kaart met het nieuwe centrum van Orthen voor 1940 aangelegd en bebouwd met in geel opgenomen de bouwkaavel van de nog te bouwen nieuwe kerk.

Aanleg dijklichaam voor het omleggen van de rijksweg 's-Hertogenbosch - Utrecht

In de jaren 1920-1930 werkte de Nederlandse overheid actief aan het moderniseren van het wegennet voor gemotoriseerd verkeer; hiervoor werd een nationaal wegenplan opgesteld. De verbinding van Utrecht naar 's-Hertogenbosch was voor de Staat een belangrijke noord-zuidverbinding.

In datzelfde nationale plan uit die jaren ontving de verbinding Utrecht-'s-Hertogenbosch aandacht als onderdeel van een noord-zuid-as en werd later (rond 1937) besloten de route rond de stad 's-Hertogenbosch westelijk te laten lopen om directe doorloop door de historische binnen-

stad te vermijden, iets wat ook samenhangt met de aanleg van grotere bruggen zoals de Hedelsebrug en de latere Orthensebrug over de Dieze. Hierbij veranderde het stadspark Emmapplein, Koninginnelaan en Koningsweg in een Rijksweg. Ook werd in die tijd de brug bij Zaltbommel gebouwd voor het autoverkeer. De spoorbrug was al veel eerder aangelegd bij het maken van de spoorverbinding Boxtel / Utrecht. Boxtel was belangrijk voor de verdere verbindingen naar Eindhoven en Tilburg en om uiteindelijk ook een verbinding te maken met de stad Antwerpen.

Officiële kaart gemeente 's-Hertogenbosch met ingetekend route van de om te leggen Rijksverkeersweg.

De Orthenseweg was de belangrijkste verbinding tussen 's-Hertogenbosch en Orthen nog vóór grote asfaltwegen bestonden. Voordat moderne, verharde wegen bestonden was dit een zandweg die bij slecht weer moeilijk berijdbaar was. Latere ontwikkelingen en de geleidelijke opname van Orthen in de stedelijke structuur lieten zien, dat verkeer en infrastructuur een steeds grotere rol gingen spelen in de gebiedsontwikkeling rond Orthen. Daarvoor moest er een oplossing gecreëerd worden om de flessenhals door het oude dorp op de Maasdijk te verwijderen.

Ik haal nu enige tekst aan uit een memo van de directeur van Gemeentewerken aan B&W van januari 1929:

"In verband met aanpassing en vergroting van de rijksweg dienen er de nodige maatregelen worden genomen voor oplossing van het verkeersvraagstuk welke, wanneer eenmaal de stroom van het zich nog steeds uitbreidend autoverkeer over de brug van Zaltbommel een weg zal banen naar het Zuiden, zal blijken absoluut onvoldoende te zijn voor het doorgaande verkeer en levensgevaarlijk voor de aldaar wonenden. Een verruiming van deze traverse komt voor te kostbaar te zijn, vooral omdat een enigszins normaal te noemen tracé van den weg zal vorderen, dat zowat alle huizen van Orthen worden afgebroken. Daarom is de gedachte gerijpt voor de kom van Orthen een traverse te ontwerpen die het bestaande dorp vrijwel intact laat. Doch beginnend ongeveer ter hoogte van het kerkhof met een wijde boog zich voortzet, achter langs het terrein van het onderstation der PNEM, de spoorbaan kruist achter het klooster te Orthen en dan even voor de brug over de Ploosche wetering op de bestaande weg uitkomt. Dit beloop is op den mede hierbij gevoegde schets aangegeven. Het is nu zaak voor dit werk de belangstelling van den Minister van Waterstaat op te wekken, zodat reeds nu in beginsel wordt vastgelegd een wegverbetering waartoe de naaste toekomst toch zal nopen, wil men niet wanhopig vastraken in een verkeersprobleem dat zich in Orthen zeker zal doen gevoelen."

B&W sturen op 4 januari 1929 een brief in detail naar de minister van Verkeer en Waterstaat, mr. H. van der Vegte, om hem op de hoogte te brengen van het beschreven probleem en wat de oplossing kan zijn. Uit deze brief:

"Het grasland, bouwland en water, behorende tot het voormalige Verdedigingswerk met buitengronden ten Noordoosten van het fort Orthen, van ouds bekend onder den naam 'werken voor den Maasdijk', gelegen onder Herven te Orthen, dat eigendom is van de Staat der Nederlanden, is sinds vele jaren als militair werk

onbenut. Een weg over dit perceel geeft uitweg naar den z.g. Balkweg richting Empel, alsmede toegang tot het aan de afdeling Orthen in eigendom toebehorend perceel 'De Vijf Morgen'. Over dien uitweg zijn nu moeilijkheden gerezen en om deze voor eens en altijd op te lossen, is het belang van genoemde afdeling den eigendom over genoemd perceel te verkrijgen. Wij hebben daarom aan den Minister van Oorlog het verzoek gedaan dit perceel tegen een billijke prijs aan de afdeling te willen overdragen. Blijkens mededeling van den Ontvanger der Registratie is het Rijk bereid genoemd perceel aan de afdeling Orthen te verkopen voor een bedrag van f. 1300,-."

Uiteindelijk gaat de raad akkoord en wordt dit perceel aan gekocht omdat het van elementair belang is voor een vlekkeloos transport van het ophogingszand. Dit zal in het verdere verhaal duidelijk worden. In maart 1931 wordt door Rijkswaterstaat een vergunning verleend voor omlaggen van Rijksweg.

Kosten

Via een brief van de Heidemij van 23 november 1931 worden B&W geïnformeerd over de materiaal- en arbeidskosten van de uit te voeren werken voor de om te leggen Rijksweg. Hierbij moet opgemerkt worden dat

gheel op den achtergrond, naast
den schoorsteen van de

de uitbetaling van de lonen voor de 120 personen die via werkverschaffing dit werk uitvoeren door de Gemeente 's-Hertogenbosch wordt gedaan. Eerder is reeds toestemming verleend door de Rijksoverheid voor wat betreft het toekennen van een subsidie van 40%.

Het arbeidsloon van medewerkers van de Heidemaatschappij is totaal f. 14.400,- waarbij men moet denken aan het leggen en opbreken van trambaan van 3500 meter alsmede het onderhoud van de trambaan en rollend materieel. De overige kosten zijn totaal f. 65.442,50 voor spoorrails en bielzen, rollend materieel, vier motoren Deutz Diesel Tramwagens en honderd kiepwagens, materiaal voor onderhoud en verzekeringen.

Op 11 april 1932 wordt een brief ontvangen van de hoofdinspecteur-directeur van de Rijkswaterstaat in de Directie Noord-Brabant met als onderwerp Vergunning voor aansluiting grondophoging aan de Rijksweg 's-Hertogenbosch. In deze brief worden veertien punten genoemd waarbinnen men het werk moet uitvoeren. Dit alles om de verantwoording bij de Gemeente 's-Hertogenbosch te leggen, terwijl het toch een landelijk belang is. Dat geeft toch te denken hoe op dat moment nog vanuit de rijksoverheid werd gedacht over het verleggen van verantwoordelijkheden.

Op 21 november 1933 wordt nog een brief ontvangen met actuele prijsopgave. Totaal zal het project f. 93.000,- gaan kosten. Enige details: er zal 120.000 m³ grond geladen, vervoerd en gestort moeten worden. Afwerken van de afgegraven terreinen (de Vijf Morgen) en het graven van sloten ± tien hectaren.

Tevens is er "enige discussie" geweest over de kruising van de spoorweg en de te omleggen Rijksweg. Het gevolg was een stroom van brieven tussen Rijkswaterstaat, de Nederlandse Spoorwegen en B&W van 's-Hertogenbosch met onderwerp "HOE" het uit te voeren en wie "VERANTWOORDELIJK" is voor de kosten. Het voert te ver om dit hier allemaal aan te halen. Maar uiteindelijk wordt er besloten dat door middel van een onderdoorgang of een viaduct het spoor wordt gepasseerd.

Slot

Op 22 juni 1934 wordt gestart met het ophogen en omleggen van de Rijksweg. Men legt een smalspoorbaan aan, die loopt vanaf de start van de om te leggen rijksweg over de Orthense Maasdijk en via de Hervensedijk langs het fortje direct omlaag via de Balkweg naar het af te graven terrein de Vijf Morgen. Hier wordt dus uiteindelijk 120.000 m³ grond afgegraven en via kruiwagens in de kiepwagens gedeponeerd. Dit wordt via de genoemde weg naar de op te hogen rijksweg gebracht en uiteindelijk wordt een nieuw dijklichaam aangelegd. Via het genoemde viaduct sluit men dan weer aan op de bestaande weg richting Crevecoeur en passeert men via de auto- en fietsbrug de Maas. Men is uiteindelijk vijftig werkdagen bezig met deze werkzaamheden en niet te vergeten het herstel van het afgegraven terrein. Dit zal later bij de aanleg van de stadsuitbreiding Noord benut worden voor een van de deel wijk de Morgen. In de randen van deze wijk gelegen tegen de A59 kan men nog altijd welvingen zien van het oude geaccidenteerd terrein.

Al de grote beschreven veranderingen in Orthen konden alleen maar plaatsvinden door de sterke rechtskundige, maatschappelijke en politieke positie van de Commissie Orthen ten opzichte van de gemeente 's-Hertogenbosch en haar B&W. Een apart verhaal over de Commissie Orthen zal hierin duidelijkheid brengen maar ook een landelijk effect laten zien.

Literatuurlijst:

45 dossiers Erfgoed met trefwoorden "Orthen en Ophogen" periode van 1 januari 1910 tot 31 december 1940.
De Bossche Encyclopedie.
Kroniek van Orthen. Orthen moedervlek van Orthen.

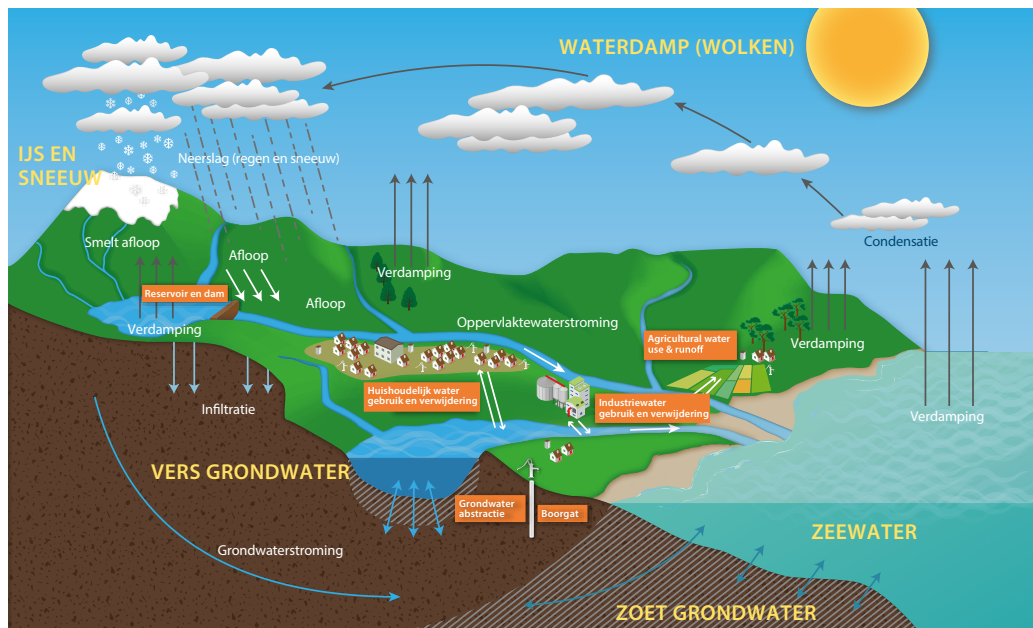
De kringloop van het water

Hoewel wij er ons niet altijd van bewust zullen zijn, hebben wij in ons dagelijks leven voortdurend te maken met de kringloop van het water. Hieronder verstaan wij de reis die het water voortdurend maakt. Hoe gaat dat in zijn werk?

Stelt U zich eens voor: regenwolken boven de stad, waaruit regen valt die op de grond terechtkomt. Een deel van dit water stroomt in de beken en rivieren, zoals de Dommel en de Aa, die door de stad slingeren. Vanaf daar stroomt het water via de Dieze naar de Maas. Een ander deel van het water sijpelt in de grond en wordt grondwater, dat de lokale flora en fauna voedt. Uiteindelijk verdampt het water weer door de warmte van de zon, stijgt op en vormt weer nieuwe wolken. En zo begint de cyclus opnieuw. Het water is dus eigenlijk altijd op reis. De afbeelding maakt dat duidelijk.

De waterkringloop in 's-Hertogenbosch speelt een cruciale rol in het lokale milieu en de ecologie. Water wordt continu verplaatst en hergebruikt via processen zoals verdamping, condensatie en neerslag.

In 's-Hertogenbosch begint de kringloop vaak met regen die neervalt in de stad en omliggende gebieden. Een deel van dit water stroomt naar beken zoals de Dommel en de Aa, die door de stad lopen. Deze beken vervoeren het water naar grotere waterwegen, zoals de Maas. Een andere belangrijke bron van water in de regio is grondwater, dat wordt aangevuld door neerslag die in de bodem sijpelt. Dit grondwater voedt lokale ecosystemen, zoals bossen en moerasgebieden, en is essentieel

Watercyclus inclusief bepaalde menselijke activiteiten

voor de landbouw. Het water dat niet door de natuur wordt opgenomen, wordt vaak opgevangen in stedelijke afvoersystemen. In 's-Hertogenbosch wordt dit hemelwater afgevoerd naar het oppervlaktewater en soms naar waterzuiveringsinstallaties geleid, waar het wordt gezuiverd voordat het terugkeert naar rivieren of wordt hergebruikt voor andere doeleinden.

De waterkringloop heeft diverse invloeden op de omgeving. Het zorgt voor de beschikbaarheid van schoon drinkwater en ondersteunt de landbouwproductie. Daarnaast beïnvloedt het de flora en fauna in

de regio, aangezien verschillende planten- en diersoorten afhankelijk zijn van een stabiele watervoorziening.

Bovendien speelt waterbeheer een grote rol in het voorkomen van overstromingen, vooral tijdens periodes van hevige regenval. Stedelijke en regionale planners moeten daarom voortdurend samenwerken om het waterbeheer te optimaliseren en de risico's op overstromingen te minimaliseren.

Kortom, de waterkringloop in 's-Hertogenbosch is een complex maar essentieel proces dat bijdraagt aan de duurzaamheid en gezondheid van de regio.

1819: 't Nut van het Algemeen in 's-Hertogenbosch, een geschiedenis van leren en opbouwen

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was een logisch uitvloeisel van de Verlichtingsidealen uit de achttiende eeuw. Ook in 's-Hertogenbosch werd begin negentiende eeuw een departement ervan opgericht. In dit artikel wordt ingegaan op 't Nut in zijn beginperiode en op de vele door 't Nut geïnitieerde instellingen.

In januari 1819 ging een aantal ondernemende heren onder leiding van staatsraad en Brabants gouverneur Carel Gerard Hultman - in een opkamer in de herberg Hof van Holland aan de Verwersstraat, van de Bossche kastelein J.P. Krau - aan tafel. De heren richtten daar een organisatie op om 'onafhankelijk van enige kerkelijke of staatkundige partij het volksgeluk te bevorderen'. Ze legden de grondslag voor het 'Departement 's-Hertogenbosch der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' (kortweg: 't Nut in 's-Hertogenbosch). 't Nut in 's-Hertogenbosch heeft sindsdien decennialang op de bres gestaan voor dat 'volksgeluk' met het nemen van vele uiteenlopende maatschappelijke initiatieven ten behoeve van de lagere sociale klasse.

De oprichters en de leden van 't Nut in 's-Hertogenbosch behoorden tot de intellectuele en culturele elite van de stad. De eerste gouverneur van Noord-Brabant, Carel Hultman, één van de vooraanstaande protestanten, werd voorzitter van het Bossche Nuts-departement.

De stad ontwakent

's-Hertogenbosch (rond 1800: 13.000 inwoners), in de enge benauwenis van zijn eigen verdedigingswerken letterlijk en figuurlijk tot zwijgen en stilstand gedoemd, ontwaakte eind achttiende eeuw door de geest van de Verlichting en het ontstaan van de democratie tijdens de Franse Revolutie, die vrijheid, gelijkheid en broederschap predikte. De oprichters van 't Nut in 's-Hertogenbosch dachten in deze geest; hun idealen voor 't Nut sloten aan bij de inspiratie van de Verlichting.

't Nut wilde het volk verheffen met kennis en ontwikkeling en zo bijdragen aan een betere maatschappij. De oprichters waren zeer begaan met de zwaksten in de samenleving. De lagere sociale klasse was er aan het eind van de achttiende eeuw in ons land slecht aan toe. De woonomstandigheden waren bedroevend. De inkomsten waren laag. Werkloosheid was groot, en velen leefden van de bedeling. Het analfabetisme was wijdverbreid, vooral in Brabant en Limburg. Het lager onderwijs verkeerde in erbarmelijke omstandigheden. Als reactie op deze omstandigheden werden eind achttiende eeuw de eerste afdelingen van 't Nut opgericht, door vrije en betrokken burgers, die een scherp oog hadden voor de noden in de samenleving en van daaruit tal van initiatieven namen, zoals scholen, bibliotheken, spaarbanken en zoveel meer. Dat was zeker ook het geval met 't Nut in 's-Hertogenbosch.

Botsing

't Nut, dat vele Patriotten onder zijn aanhang telde, kwam al spoedig na de oprichting in botsing met de prinsgezinde overheid. Toch slaagde het erin zich

Logo van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Wikimedia Commons.

binnen korte tijd over het gehele land te verspreiden, mede dankzij de gekozen vorm van gedecentraliseerde organisatie in plaatselijke Nutsafdelingen (departementen). 't Nut werd al snel een organisatie van betekenis.

In 1801 telde het 4132 leden, in het midden van de negentiende eeuw waren dat er ongeveer 15.000, verdeeld over ruim 300 departementen. 't Nut in 's-Hertogenbosch had halverwege de negentiende eeuw het op één na hoogste aantal, van 85 leden, in Noord-Brabant. Op het eind van de negentiende eeuw telde 't Nut in 's-Hertogenbosch nog altijd 112 leden!

Het succes was vooral te danken aan de inspirerende grondslagen van de Verlichting; 't Nut propageerde onderlinge verdraagzaamheid, en werkte in een ondogmatische geest. De brede opzet, de tolerante houding en de liberale denkwijze zorgden spoedig voor een grote aanhang, zodat in de negentiende eeuw 't Nut tot 'de exponent van den tijdgeest, van de bovendrijvende

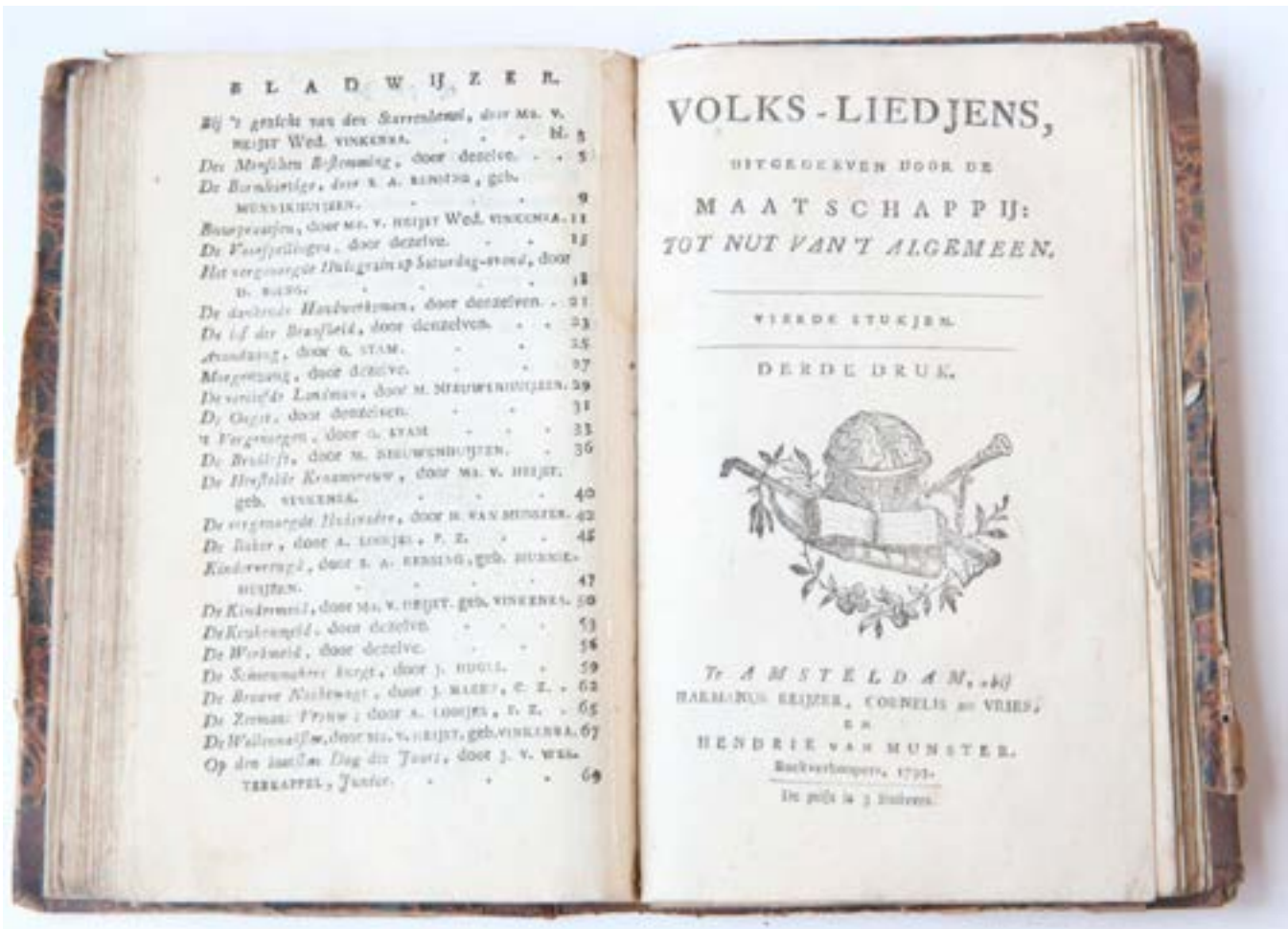
meerderheid' werd. Het maakte dankbaar gebruik van de talrijke nieuwe denkbeelden die in die tijd opkwamen, en deed zeer verdienstelijk werk door daaraan op diverse terreinen praktisch vorm te geven.

Start van 't Nut in 's-Hertogenbosch

't Nut in 's-Hertogenbosch kende bij zijn oprichting in 1819 al een vliegende start, met 80 leden. Onder hen waren veel rooms-katholieke prominenten, zoals burgemeester Arnold Verheijen, die 25 jaar lang, van 1823 tot 1848, als voorzitter van het Bossche Departement van 't Nut een actief en betrokken voortrekker was in 't Nut. Vanaf het begin waren er in het Bossche Nut vele hoge ambtenaren van het gouvernement, rechters, advocaten, commiezen, leden van Provinciale en Gedeputeerde staten, leden van de stadsraad, geneesheren, predikanten en ondernemers betrokken.

Tussen 1819 en 1830 telde 't Nut in 's-Hertogenbosch maar liefst 31 leden die ook vrijmetselaar waren. Alle volgende Voorzittend Meesters van de Bossche Loge De

Liedboek uitgegeven voor 't Nut. Wikimedia Commons.

Edelmoedigheid hadden daarnaast ook een bestuursfunctie in 't Nut van 's-Hertogenbosch. De gouverneurs van Noord-Brabant (tevens vrijmetselaren) Hultman en zijn opvolger Benoit Holvoet waren de eerste voorzitters van 't Nut, gevolgd door Arnold Verheijen, burgemeester van 's-Hertogenbosch en lid van de Tweede Kamer. 't Nut en de Bossche Vrijmetselaarsloge trokken decennialang samen op in het opzetten en ondersteunen van tal van sociale activiteiten.

't Nut in 's-Hertogenbosch kende bij zijn oprichting in 1819 al een vliegende start, met 80 leden

---

Katholieken en 't Nut in 's-Hertogenbosch

In de beginjaren van de negentiende eeuw was er tussen katholieke en protestantse Nuts-leden in de grote steden, waaronder 's-Hertogenbosch, sprake van een vredelievende benadering. Over de grenzen van de eigen christelijke gemeenschap heen trachtte men, op basis van humanitaire, en algemeen christelijke waarden, samen te werken aan gemeenschappelijke Nuts-doelen.

Maar met name door de 'ultramontanen', een conservatieve, strijdbare groep rooms-katholieken, werd (na 1825) 't Nut verguisd vanwege zijn moderne

Paus Pius IX (door Adolph Braun, 1875).
Wikimedia Commons.

Gouverneur Hultman. Erfgoed 0005553.

Verlichtingsideeën. Het alom dogmatisch katholiek conservatisme en het onderwijs stonden 'met de rug naar de buitenwereld en het hoofd in de schouders'. Er werd daarin geen enkele ruimte gelaten aan het 'eigen-gereide' moderne, verlichte Nut.

In 1842 vreesde J. van Vree, de latere bisschop van Haarlem, complotten van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen samen met de Vrijmetselarij. 't Nut heette bij hem 'dat verfoeyelijke ding' dat verdacht veel weg had van een vrijmetselaarsgenootschap: 'ik voor mij ben van gedachte dat die maatschappij (van 't Nut) *wezenlijk* bestuurd wordt door de hoofden der Metselarij'. Hij liet zien dat voor de negentiende-eeuwse katholiek daarmee wel bewezen was dat achter 't Nut (en de vrijmetselarij) 'de baarljke duivel verscholen ging'. Na het verschijnen van de encycliek *Quanta Cura* in 1864 van paus Pius IX en de daaraan toegevoegde *Syllabus Errorum* werden de messen nog eens extra geslepen. Uiteindelijk misten de encyclieken, herderlijke brieven en geruchten over het geheimzinnige genootschap van de vrijmetselarij en hun samenwerking met de Maatschappij tot Nut van het Algemeen hun uitwerking niet op de katholieken. Dit alles was de opmaat van een nog decennialang durend proces van demonisering jegens 't Nut en ook de vrijmetselarij in 's-Hertogenbosch. De plaatselijke rooms-katholieke leiders richtten felle aanvallen op het 'verderfelijke' Nut. Met grove middelen lukte het om hun geloofsgenoten uit de Nutsdepartementen te verdrijven. Hoewel de solidariteit en de samenwerking tussen de vooraanstaande, vooruitstrevende katholieke en protestantse Nutsleden

in de beginjaren van 't Nut in 's-Hertogenbosch goed bestand waren tegen die pressie, moesten de meeste rooms-katholieke Nutsladen op den duur wijken voor het geestelijk geweld. Tegen dergelijk geestelijk geweld was geen kruid gewassen. Prominente rooms-katholieke leden verlieten 't Nut, onder wie de Bosschenaren Hein de Wijs (hoofdontvanger der accijnzen) en Johannes Luyben (rechter en lid van de Tweede Kamer), beiden Nutsleden van het eerste uur. 't Nut in 's-Hertogenbosch werd na 1840 vrijwel uitsluitend door protestanten bemand.

Nutsspaarbank

't Nut in 's-Hertogenbosch richtte op 1 mei 1820 op initiatief van enkele katholieke Nutsleden een spaarbank op. Het was een van de eerste in Nederland. De spaarbank richtte zich op dienstboden en werklieden. De bank was gevestigd in een ruimte in het huis van de conciërge van het stadhuis, en later in een pand aan de Sint Annaplaats. De Nutsbestuurders stortten op gezette

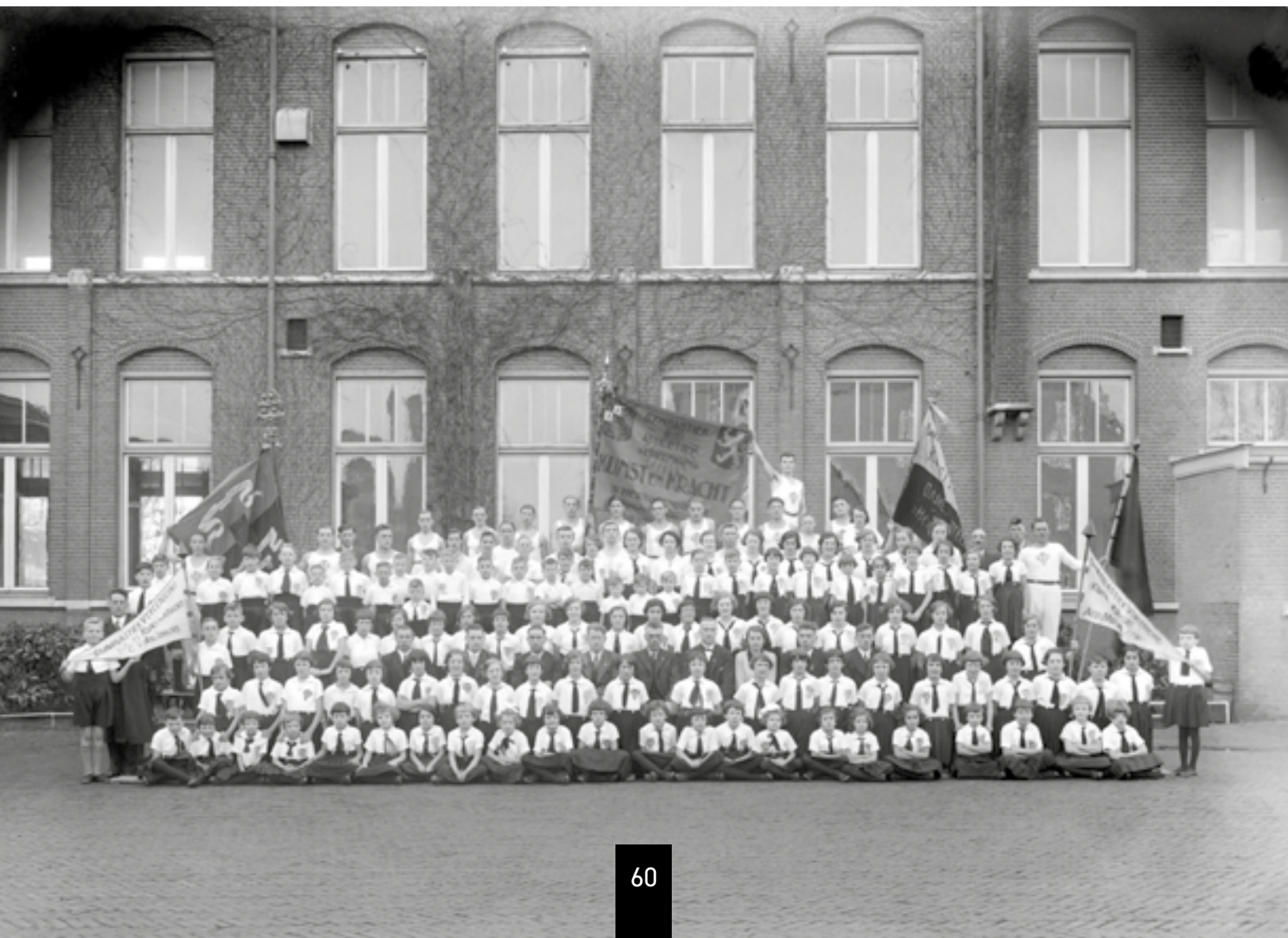
tijden een bijdrage in de waarborgkas van hun spaarbank. De bank floreerde. Halverwege de negentiende eeuw had de Nutsspaarbank in 's-Hertogenbosch al meer dan vijfduizend deelnemers.

Het beheer van de Nutsspaarbank werd, zoals alle bestuurswerk van 't Nut, onbezoldigd gedaan. Deze financiële belangeloosheid in het beheer en het ontbreken van winstdoeleinden waren de onmisbare grondslagen voor dit sociale instituut. Bestuurders van 't Nut hielden persoonlijk zitting tot het innen en uitkeren van spaargelden; ze deden dat met het besef te werken tot nut van iedereen. Het Nederlandse spaarbankwezen, met een inleg nu van miljarden euro's, gaat terug op deze spaarbanken van zo'n tweehonderd jaar geleden.

Hulpbank

De Bossche Vrijmetselaarsloge De Edelmoedigheid en 't Nut in 's-Hertogenbosch namen het initiatief tot oprichting van een Hulpbank in 1873. Deze verschaftte volks-

Vereniging Kunst en Kracht voor de Nutsschool Kerkstraat (1936). Erfgoed 0001737.

kredieten. De bank startte in 's-Hertogenbosch in 1873 met een kapitaal van fl. 600, welk bedrag binnen tien jaar tijd uitgroeide tot een kapitaal van fl. 10.000.

Het is de tijd waarin onbarmhartige woekeraars profiteren van de voortdurende nood van de armen. In hun kleine bedoeninkjes in achteraffe straatjes, smeken de mensen in financiële nood om een paar gulden, zodat ze wat brood en boter kunnen kopen. Nu wierp de Hulpbank een dam op tegen die woekeraars, tegen het misbruik bij het lenen aan onvermogenen en konden mensen geld lenen tegen een acceptabele rente. Was de rente bij de Bank van Lening aan de Schilderstraat, 12%; de Hulpbank verlangde slechts 5% per jaar. Na veel gedelibereer met de gemeente 's-Hertogenbosch over de huisvesting van de Hulpbank nam de Bossche Vrijmetselaarsloge uiteindelijk het heft in handen en stelde haar eigen Logegebouw aan de Papenhulst 26, de Heerenkelder, ter beschikking. Leden van de Loge en 't Nut hielden daar een paar keer per week 'spreekuur', en stonden mensen met raad en daad bij.

Tien jaar na oprichting ging de Hulpbank over naar 't Nut in 's-Hertogenbosch. Later werden de Hulpbank en de Nutsspaarbank, samen met de Nutsbibliotheek, gehuisvest in een pand aan de binnenplaats achter de Sint Annapoort, Sint Annaplaats 3, en vervolgens in het gebouw van 't Nut aan de Verwersstraat. In 1909 veranderde de Hulpbank van naam en zou als de Coöperatieve Centrale Nutscredietbank tot 1962 blijven bestaan.

Volksbibliotheek

Veel Nutsdepartementen exploiteerden in de negentiende eeuw een volksbibliotheek. Al in 1791 nam het Nuts-departement Haarlem het initiatief tot het oprichten van een uitleenbibliotheek. Volgens het rapport Volksbibliotheeken van 1913 was dit een primeur voor Europa. De verdere ontwikkeling van het volk door middel van het stimuleren van lezen had bij 't Nut in het land prioriteit.

De basis voor de volksbibliotheek in 's-Hertogenbosch werd al direct gelegd na de oprichting van 't Nut alhier. De collectie groeide gestaag, met enkele honderden titels. In 1822 was deze zo groot dat een catalogus kon worden aangelegd. De bibliotheek floreerde toen het hoofd van de eerste Nutsschool in de Kerkstraat in zijn woning een lokaliteit voor de bibliotheek inrichtte en hij als bibliothecaris optrad. De zaken bleven daarna goed gaan. In 1868 maakten meer dan 125 personen gebruik van de voorziening.

Hein de Wijs.
Erfgoed 0084123.

Kinderen lezen, kinderen in de negentiende eeuw

In het sociaalpedagogisch klimaat in de negentiende eeuw kreeg het lezen van kinderen een bijzondere plaats. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen had al dikwijls aangedrongen op het aanbieden van kinderboeken via bibliotheken, volkshuizen en scholen. Lezen was immers hét middel voor 'volksverheffing'. Dit was tegen het zere been van de katholieke pastoors in Noord-Brabant. Juist de aandacht voor onderwijs en voor lezen stelde 't Nut in een kwaad daglicht bij de katholieke geestelijkheid. De hoofdinspecteur voor het onderwijs, Wijnbeek, schreef hierover in zijn verslag van 1843 waarin hij een algemeen overzicht gaf van het lager onderwijs in Noord-Brabant: *'dat de pastoors, de lieden van grooten invloed in Noord-Brabant beweren, dat ons lager onderwijs het verstand te veel ontwikkelt, dat slechts zooveel op de scholen geleerd moet worden, als volstrekt onontbeerlijk is voor het leven; dat anders de lust te veel wordt opgewekt om schadelijke boeken en tijdschriften te lezen.'*

Beurzen en leningen

't Nut in 's-Hertogenbosch gaf ruimhartig financiële steun met beurzen en leningen voor opleidingen aan universiteiten en gemeentelijke instituten voor muziek en schilderkunst aan minvermogene studenten. De beurzen werden verstrekt uit het legaat van de Bosschenaar Adriaan van der Heijden. Op die manier heeft 't Nut in 's-Hertogenbosch ertoe bijgedragen dat

veel mensen posities verwierven die ze anders niet gekregen zouden hebben. Onder hen waren artsen, ingenieurs, apothekers, leraren en professoren. Een van de markantste beursalen was de bekende Bossche schilder Antoon Derkinderen. Met een beurs van 't Nut kon hij in de jaren 1880 zijn opleiding volgen aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. Hij maakte in opdracht van 't Nut een wandschildering voor de gemeente 's-Hertogenbosch, die in 1893 een plaats kreeg in de hal van het stadhuis, op de linkervand, bekend als de Eerste Bossche Wand. Hoogtepunt van de carrière van Der Kinderen was zijn benoeming in 1907 tot hoogleraar-directeur van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam.

Onderwijs en 't Nut

Verlichting en beschaving waren uitgangspunten die 't Nut propageerde. De staat had, volgens 't Nut, tot plicht om het geluk van het volk te bevorderen. Om dat te

Voormalig pand Amalia bewaarschool (1980). Erfgoed 0000875.

bereiken was er geen beter middel dan onderwijs voor allen. Dit denkbeeld was een typisch product van de Verlichting, de periode in de Europese cultuurgeschiedenis die gekenmerkt wordt door een optimistisch geloof in de mens en zijn mogelijkheden. Door onderwijs werden de mensen beter en konden zij rationeler handelen. Het verstand zou de mens regeren en niet het geloof. Verbetering van het onderwijs werd door 't Nut als een nationale plicht gezien, en het diende een nationaal belang. 't Nut nam initiatieven tot het ontwikkelen van nieuwe schoolboekjes en nieuwe didactische werkwijzen, gebaseerd op verlichtingsidealen, en verder de opleiding van schoolmeesters in kweekscholen. De allereerste kweekscholen in Nederland waren *Nutskweekscholen*. Belangrijk was het tekenonderwijs dat in tal van Nutsafdelingen in het hele land van de grond kwam. Die avondtekenschool vervulde lang de functie van een eerste emancipatorische fase in de ontwikkeling van jongens, die niet tot de 'hogere burgers' behoorden en niet de HBS niet bezochten. Een diploma voor de avondtekenschool gold als een waarborg voor vakmanschap, en als een aanbeveling voor betaald werk. De latere Bossche stadsarchitect Piet van Kessel bezocht zo'n Nuts-avondtekenschool in Nijmegen.

't Nut was voorstander van onderwijs dat vrij was van klerikale of dogmatische grondslag. In de tweede helft van de negentiende eeuw gingen in 's-Hertogenbosch joodse kinderen naar het *openbaar* onderwijs. Liberale katholieke, liberale joodse en vrijzinnig protestantse jongeren troffen elkaar op de HBS, de Latijnse school en de scholen van het Nut in 's-Hertogenbosch.

Het lager onderwijs in 's-Hertogenbosch was in het begin van de negentiende eeuw, in de geest van die dagen, een openbaar-neutrale aangelegenheid geworden. De openbare scholen stonden echter op bedroevend laag peil. Het schoolbezoek liet toen en trouwens de hele verdere eeuw zeer te wensen over, wat geen wonder mag heten in een stad waar meer dan de helft van de bevolking onder de armoedegrens leefde. De Bossche burgemeester Verheijen, van 1823 tot 1848 voorzitter van 't Bossche Nut, ondernam vergeefs enkele pogingen om in de stad een Nutsschool op te richten. Pas in 1851 kwam die er. 't Bossche Nut zette zich - met succes - in voor het in stand houden van een bewaarschool voor kinderen van verschillende gezindten, voor een lagere school en verder voor het verstrekken van studiebeurzen en een studiefonds voor een openbare Rijks HBS in de stad.

Antoon Derkinderen (1885). Erfgoed 0009173.

Schoolprent, uitgegeven door 't Nut (negentiende eeuw). Wikimedia Commons.

Amalia bewaarschool

Zowel de Loge De Edelmoedigheid als 't Nut steunden in de jaren zeventig de Amalia bewaarschool met financiële bijdragen. Belangrijk hierbij was voor Loge en 't Nut dat deze bewaarschool bestemd was voor kinderen van alle gezindten, naast 'protestantse kinderen uit den werkende stand', ook voor katholieke en joodse kinderen. In 1883 kwam er vanuit 't Nut een eigen bewaarschool, in een eigen pand op de hoek van de Oude Dieze en de Volderstraatje. Dit pand zou zo'n honderd jaar later het Amadeiro huis worden. In die tijd kreeg de bewaarschool geen subsidie, noch van het Rijk noch van de gemeente. De bewaarschool was een particulier initiatief. De Amalia bewaarschool, een Fröbelschool, begon met 20 leerlingen, maar het werden er al gauw meer, in de jaren negentig telden men er 120 leerlingen, jongens en meisjes. 't Nut in 's-Hertogenbosch ondersteunde naast de Amalia bewaarschool ook bewaarscholen in Boxtel en Vught.

Schoolfonds voor de Rijks HBS in 's-Hertogenbosch

Loge De Edelmoedigheid nam, met steun van 't Nut, in 1876 het initiatief tot het vormen van een schoolfonds voor een *openbare* school in 's-Hertogenbosch, die niet aan een bepaalde religie verbonden was. Dit fonds was niet alleen bestemd voor kinderen van vrijmetselaren of liberale protestanten, maar voor alle gezindten. Het Schoolfonds keerde beurzen uit ten behoeve van studenten aan de Rijks HBS in 's-Hertogenbosch, en zo mogelijk ook in andere plaatsen. Voor dit fonds werd een kapitaal (dankzij giften uit het hele land, van elf loges van vrijmetselaren, en maar liefst 24 Nutsdepartementen uit het hele land) van fl. 4.000 beschikbaar gesteld en dat groeide uit tot een bedrag van fl. 10.300 in 1882. Dit kapitaal werd weggezet tegen een rente van 2,5 procent. Uit de rente werd voor kinderen van armlastige ouders schoolgeld betaald voor de HBS in 's-Hertogenbosch. Behalve schoolgeld werd er in een aantal gevallen ook boekengeld verstrekt. In de eerste drie decennia heeft naar schatting 10% van het totaal aantal leerlingen van de Rijks HBS in 's-Hertogenbosch financiële steun gekregen. Het Schoolfonds was dus zeker niet overbodig!

Rijks HBS
(negentiende eeuw).
Erfgoed 0021805.

Schoolstrijd

De Rijkskweekschool, een neutrale, openbare school, met de daaraan verbonden leer- en oefenschool, was sinds 1863 gelegen aan de Wolvenhoek, in de voormalige marechausseekazerne. Deze school telde in de jaren 1880 meer dan honderd leerlingen die lessen volgden bij toonaangevende docenten. De katholieke geestelijkheid zag dit met lede ogen aan tot het moment dat de Bossche kapelaan (en latere bisschop) Carel Prinsen de strijd aanbod met 't Nut. In de loop van 1892 bracht hij een publiciteitsactie op gang om de Rijkskweekschool 'dat broeinest van vrijdenkerij' te laten verhuizen naar Nijmegen. Deze school moest - op aandrang van bisschop Van de Ven - weg uit 's-Hertogenbosch. De verhuizing van de Rijkskweekschool naar Nijmegen ging door, ondanks protesten en bezwaren van 't Nut. Dat stelde zelfs uit eigen middelen geld ter beschikking voor de noodzakelijke nieuwbouw van de Rijkskweekschool, in de Luijbenstraat, in de nieuw te bouwen Bossche wijk 't Zand. Tevergeefs, de gemeente nam het aanbod van 't Nut niet aan. In verschillende katholieke kranten werd vanwege het aanbod van 't Nut voor deze nieuwbouw stevig uitgedrukt tegen 't Nut en tegen de Loge in 's-Hertogenbosch, zoals zo vaak al eerder. Het Noordbrabantsch Dagblad van 23 september 1893: *'Onwillekeurig denken wij hier aan een geheime macht, die ten langen leste nog in het strijdperk moet getreden zijn, toen de strijd als geëindigd werd beschouwd. Er is eene geheime macht, die nooit den strijd opgeeft, en zeker niet wanneer het geldt voor het openbaar onder-*

wijs. Zij werkt in het duister, hare wegen zijn onnaspeurlijk, waar zij strijdt juist daarom zoo krachtig, omdat zij zich verbergt voor het oog harer tegenstanders. ... Wij spraken boven van eene geheime macht, die in het spel moest zijn, en dat wij toen onwillekeurig dachten aan de Loge, blijkt niet ongegrond te zijn geweest nu het Nut met zulk een voorstel voor den dag komt. Voor niemand toch is het een geheim, dat het Nut in zeer nauwe verbinding staat met de Loge.'

De Rijkskweekschool ging weg uit 's-Hertogenbosch en daarmee verdween ook voor 't Nut de grote openbare jongensschool die als leer-of oefenschool was verbonden aan de Rijkskweekschool. De oefenschool werd bezocht door 280 leerlingen, waaronder 200 leerlingen uit de volksklasse van 's-Hertogenbosch. De kwestie van de kweekschool was door katholieken in 's-Hertogenbosch tot inzet gemaakt van de gemeenteraadsverkiezingen in de zomer van 1893. Katholieken wonnen de verkiezingen. De gemeente 's-Hertogenbosch gaf daarna alle (financiële) steun aan de komst - in 1895 - van een katholieke jongenskweekschool, het Bisschoppelijk college O.L. Vrouw, Zetel der Wijsheid, aan de Sint Josephstraat 22.

Nutsschool in de Kerkstraat

De Rijkskweekschool en de oefenschool moesten dus plaats maken in 's-Hertogenbosch. 't Nut besloot daarop zelf een nieuwe school te stichten maar dit nog niet kenbaar te maken. Er werden huizen aangekocht in de

Korte Kerkstaat, die hun achteringang bezaten aan de Sint Annaplaats. In 1894 werd de nieuwe, gemengde school gebouwd en opende haar deuren voor maar liefst 208 leerlingen, jongens en meisjes. Deze nieuwe Nutsschool was een 'bijzondere', niet - confessionele school, opgericht als reactie op een pro-rooms-katholieke gemeentelijke schoolpolitiek. Binnen twee jaar fungeerde de Nutsschool al als een heel goede school; ze bleek ook een goed opleidingschool te zijn voor het middelbaar onderwijs, voor de HBS en het gymnasium.

De onderwijsinspectie en de Leidse hoogleraar Siegenbeek beoordeelden dat de Nutsscholen in Breda en 's-Hertogenbosch in de negentiende eeuw als voorbeelden van goed onderwijs konden dienen. Het onderwijs op de rooms-katholieke lagere scholen was volgens hen 'doorgaans van uitzonderlijke lage kwaliteit'.

De nieuwe Nutsschool in de Kerkstraat zou het begin worden van een bolwerk van Nutsonderwijs in de provinciehoofdstad van Noord-Brabant.

Een van de eerste leerlingen op de Nutsschool was Henk Sneevliet, de socialistische voorvechter die in zijn geboortestad met een straatnaam is geëerd. Hij heeft vast en zeker, samen met de circa 200 andere leerlingen, gespeeld op de ommuurde speelplaats aan de Korte Kerkstraat. Enkele jaren na het vertrek van Henkie Sneevliet kwam Jantje de Quay in september

1907 op de Nutsschool. Hij zou het tot minister-president van ons land brengen, en daarna tot Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant.

Vijf jaar na de oprichting telde de school al 265 leerlingen. De school kende een grote bloei. In 1908 werd er al gedacht aan verbouwingen of nieuwbouwenders. Het bleef bij plannen, die tijdens de Eerste Wereldoorlog doorkruist werden door de mobilisatie. Uiteindelijk kwam in mei 1927 toch een nieuwe Nutsschool, de L.W. Beekmanschool, aan de Van der Does de Willeboissingel. Het oude gebouw aan de Kerkstraat werd voor 32.000 gulden verkocht aan de Diaconie; het werd naaiatelier en kantoor.

Floralia en 't Nut

Ruim een eeuw geleden ontstonden er in ons land Floralia-verenigingen met als doel het bijbrengen van liefde voor de natuur. Meestal kwamen deze voort uit afdelingen van 't Nut of een plaatselijke vereniging tegen drankmisbruik.

In 's-Hertogenbosch werd in 1888 een Floralia-vereniging opgericht. De initiatiefnemers kwamen waarschijnlijk uit de Bossche afdeling tot Nut van 't

Henk Sneevliet. Wikimedia Commons.

Algemeen. Een jaar later al werd het met sympathie ontvangen initiatief door het stadsbestuur gehonoreerd met een subsidie. Dit bedrag, vijftig gulden, besteedde men aan plantjes voor de kinderen op de scholen voor kosteloos gratis onderwijs. Zij ontvingen de plantjes in mei en moesten deze verder opkweken om ze later in het jaar tentoon te kunnen stellen. De mooiste plantjes werden beloond met een prijs: een spaarbankboekje. In 1890 kregen ook anderen een plantje om op te kweken. De activiteit van de Floralia-vereniging breidde zich uit tot alle arbeidersgezinnen. Voorzitter van 't Nut, de Bossche bankier Victor Tilman zei in dat jaar bij de prijsuitreiking in het Casino onder meer: *“Is het waar dat die stand (de arbeidersgezinnen) zoo gaarne zijn vensters tooit met bloemen en planten, waar is het ook, dat binnen zulke woningen orde, zindelijkheid en netheid beerschen; dat daar huiselijkheid, liefde en tevredenheid troonen, maar verbeffend is het tevens dat in die woningen veelal vlijt en arbeidzaamheid en daarmee welstand wordt aangetroffen.”*

In 1891 werden 4.000 plantjes uitgereikt waarvan er 2.400 terugkwamen voor de jaarlijkse tentoonstelling in het Casino. Er waren in dat jaar drie categorieën: schoolkinderen, arbeidersgezinnen en tuinlieden. Op een feestelijke bijeenkomst, waarbij de kinderen getrakteerd werden op chocola en krentenbrood, werden de prijzen bekendgemaakt. Kinderen met winnende planten kregen spaarbankboekjes van een gulden of een rijksdaalder uitgereikt. Voor de volwassenen bedroeg de 'hoofdprijs': vijf gulden op een spaarbankboekje.

Tot slot

't Nut besefte vanaf het begin dat de volksverheffing die men voorstond, praktisch onderbouwd moest zijn. Daar liggen de grote verdiensten van 't Nut, en daar zijn de moderne instellingen uit voortgekomen die het historische gelijk van 't Nut tot op de dag van vandaag bevestigen. Uit de initiatieven van 't Nut in 's-Hertogen-

Getuigschrift Floralia Rotterdam. Wikimedia Commons.

bosch in de negentiende eeuw zijn blijvende instellingen voortgekomen, met name: Huis73, de openbare bibliotheek; de ATO -scholenkring, basisscholen voor algemeen toegankelijk onderwijs, en de Volksbank-VSB banken. Deze erfenis van 't Bossche Nut laat zien dat 't Nut voor blijvende, sociaal-maatschappelijke opbouw staat. B

Bronnen

- Bossche Encyclopedie.
- N. Bergkamp, *150 jaar Nut. 's-Hertogenbosch maakt de balans op*, 1968, 's-Hertogenbosch.
- Arno van den Brand, Sneevliet en het Kortewegfonds, in: *Bossche Kringen*, jrg 7, nr. 5-6, oktober 2020: 59 – 67.
- J. Duijnhouwer, *Het Nutsonderwijs bezuiden de grote rivier*, Eindhoven, 1997.
- H. v.d. Eerenbeemt, Bernardus Bosch: Nutsfiguur, schrijver en politicus, in: *De Gids*, 1971, jrg 134, p. 489.
- Theo Hoogbergen, *Bossche stadsarchitect Piet van Kessel (1895 – 1970)*, Jheronimus Bosch Art Center, 's-Hertogenbosch, 2017.
- Henny Molthuysen 't Nut, in: *Brabants Dagblad*, 30 juli 1992.
- idem, Floralia, in: *Brabants Dagblad*, 8 oktober 1992.
- idem, Speelgoed kopen op plek van voormalige Nutsschool, in: *Brabants Dagblad*, 12 juni 1997.
- - A. van de Sande, De Noord-Brabantse katholieken en het Nut in de eerste helft van de negentiende eeuw. Van participatie naar confrontatie, in: W.W. Mijnhardt, e.a. (red), *Om het Algemeen Volksgeluk*. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984; gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: 247 – 261.

Vereniging Floralia
Amsterdam 10 jaar.
Wikimedia Commons.

Pjotr

Pjotr was een grote kerel. Hij stamde nog uit de tijd dat de selectiecommissie van de politie uitsluitend mannen aannam met een dikke nek, brede schouders en handen als kolenschoppen.

Pjotr was één van hen. Na jaren zijn sporen verdiend te hebben in het veilig houden van de Bossche straten, kreeg Pjotr een job op de afdeling Bijzondere Wetten. Het leven had Pjotr in de loop der tijd een paar flinke opdonders gegeven, met name in de privéfeer. Desondanks had iedereen graag met hem te maken. Pjotr was altijd vrolijk en in voor een geintje.

Naast zijn werk op vernoemde afdeling zorgde Pjotr ervoor dat iedereen in het bureau in de gelegenheid werd gesteld om binnen afzienbare tijd schatrijk te worden. Hij verkocht de lotto en de toto. Hij had een stem als een misthoorn. Als Pjotr collega's aanspoorde om een lot te kopen, kon je hem enkele kantoren verder al horen.

Op een gegeven moment had hij het lottoformulier, met uitzondering van de naw-gegevens, zelf al helemaal ingevuld. Hij riep dan ook: "Zelf weten mannen, ik heb de juffrouw van de

ballen al gebeld. Hij gaat vallen." Zoals in meer organisaties waren er ook bij de politie mensen die geregeld voor het lapje werden gehouden. Henkie was zo iemand. Ook hij werd door Pjotr met deze gevleugelde uitspraak 'lastig gevallen'. Henkie antwoordde: "Pjotr, donder op met oewe lotto. Ik hoef ginne prijs." "Zelf weten," zei Pjotr, "ik heb je gewaar-schuwd."

's Maandags na de trekking ging Pjotr naar Henkie om hem te vertellen dat er een hoge prijs op dat formulier was gevallen. Dit was geen grap maar werkelijkheid. De prijs was zo hoog zelfs dat Pjotr besloot om het maar eens wat rustiger aan te gaan doen. Enkele maanden later viel hem nóg een grote prijs, deze keer in de Duitse loterij, ten deel.

Iedereen gunde het Pjotr van harte. Het leven bood kennelijk excuses aan voor het leed dat hem eerder was aangedaan.

Toen Pjotr thuis voor de raam zat, zag hij een duif in zijn tuintje. De duif was óf ziek of vermoeid. Het maakte voor Pjotr niets uit. Hij sloop naar de duif en een uur later lag deze in de pan. Pjotr maakte een pannetje lekkere duivensoep. De dag erna pakte hij het ringetje dat om de poot van de duif

had gezeten. Hij ging naar het bureau en kwam er al snel achter dat het een wedstrijdduif was geweest van een bekende Bossche wielrenner die een kapitaal aan duiven in de til had zitten. Bij nader onderzoek bleek het een duif te zijn met een waarde van vijftien-honderd gulden. (+1976!!!) Thuis aangekomen vroeg hij zijn vrouw: "En Marie, wa vonde gij gisteren van dun duivensoep. Wastie lekker?" Marie antwoordde bevestigend waarop Pjotr lachte en zei: "Da mag ok wel want hij kostte zevenhonderdvijftig gulden per bordje." De wielrenner heeft het nooit geweten.

Tot ziens
Het ga u goed.

Woutje van de Bossche pliesie

Tot zover de anekdotes van Woutje. Helaas moet ik, met pijn in het hart, afscheid van u nemen. Ik heb de verhaaltjes met veel plezier geschreven en ik hoop dat u mijn verhaaltjes met evenveel plezier hebt gelezen.

